

માધ્યમિક શાળાએ માટે.

ભૂગોળ વિધાનું પ્રથમ દર્શન.

ભાગ ૧ દ્વા.

(અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે.)

કર્તા,

બાલુભાઈ લલેલુભાઈ કાળ.

બી. એ. એસ. ટી. સી. ડી.

ધી ગુજરાત ઑરિએન્ટલ બુક ડીપો,
અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૦૮૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભૂગોળવિદ્યાનું પ્રથમ દર્શન

વિષય મ ૩૪૪: ૮૪૩: ૨: ૪

માધ્યમિક શાળાઓ માટે.

ભૂગોળવિદ્યાનું પ્રથમ દર્શન.

ભાગ ૧ લો.

(અંગ્રેજી ધોરણ પહેલાં માટે.)

કર્તા,

બાલુભાઈ લલ્લુભાઈ કાળ,

જી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

ધી ગુજરાત એડીએન્ટલ બુક ડીપો,

અમદાવાદ.

કિંમત. રૂ. ૦-૫-૦

1st Edition : 1929-

Copy 2100.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૦૮

(સર્વ હક સ્વાધીન.)

Printed by Devidas Chhaganlal Parikh, at the Diamond
Jubilee Printing Press, Salapose Road, Ahmedabad; and
Published by Popatlal Maganlal Gajrawala, Manager-
The Gujarat Oriental Book Depot,
Richey Road, Ahmedabad.

પ્રસ્તાવના.

માધ્યમિક શાળાની મિડલ સ્કૂલોના વર્ગોમાં ભૂગોળનું શિક્ષણ માતૃ-ભાષામાં આપવાનું હોય છે. એમાં ધણી બાગે પૃથ્વીની ભૂગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય, અને વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવહારિક જ્ઞાન મળે, એવો ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખીને અભ્યાસક્રમના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. આને માટે શિક્ષણના સાહિત્ય તરીકે જે પુસ્તકો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે, તેમાં કંઈક વિશેષ અન્વવાણું પડે, એવાં પુસ્તકોની જરૂરે બેસી શકે; એથી એ દિશામાં પ્રયાસ કરવાનું ઉચિત લાગ્યું, અને ‘ભૂગોળવિદ્યાના પ્રથમ દર્શન’ રૂપે ત્રણ ભાગમાં પુસ્તકો લખવામાં આવ્યાં, જેમાંનું આ ‘પ્રથમ પુસ્તક’ છે.

આ પુસ્તકના બે મુખ્ય વિભાગ છે; પહેલા વિભાગમાં પૃથ્વીની પ્રાકૃતિક ભૂગોળ છે, અને બીજા વિભાગમાં નક્કી કરેલા દેશોની રાજકીય ભૂગોળ છે. વિદ્યાર્થીઓની કદપનાશક્તિ ખીલે, તેમને ખપજેનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન મળે, અને તેઓને પોતાના અભ્યાસમાં નામાવલિનાં ટિપ્પણની ગોખણપટ્ટી કરવાનું રહે નહિ, પરંતુ કાર્યકરણરૂપે જોડીને એક પછી એક બાબતો વિષે સ્વપ્રયાસદ્વારા પ્રગતિ કરવાનું બની આવે, એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

ભૂગોળનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું, તે વિષે જેટલું કહેવા ધારીએ, તેટલું બોધ છે. પરંતુ એટલું તો નક્કી છે, કે વર્ગના ઓરડામાંજ વિવરણ કરી જવામાં એ શિક્ષણની સફળતા સાધી શકતી નથી. આને બદલે વિદ્યાર્થીઓનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન, સ્વાનુભવ, પર્યટન, શિક્ષકોનું સૂચન, અને તે ઉપરથી કરેલી સ્વતંત્ર અને ક્રમિક નોંધ, એવી એવી બાબતોથીજ ભૂગોળનું વાસ્તવિક શિક્ષણ મળે છે. આ કાર્યમાં નક્કા, ચિત્રો, મોડેલ, આદિને જેટલો અવકાશ મળે, તેટલો અંશે વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે.

આ પુસ્તક લખવામાં મારા લાઈ પ્રો. હીરાલાલ લલિતભાઈ કાજ, એમ. એ; બી. એસ સી; આઈ. ઇ. એસ. તરફથી કેટલીક અમૂલ્ય સૂચના અને ઉત્તેજન મળેલાં, તેની આ સ્થળે સાભાર નોંધ લઈ લે.

આ પુસ્તક શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને જેટલે અંશે લાભદાયી અને માર્ગદર્શક થઈ પડશે, તેટલે અંશે લેખકનો પ્રયાસ સફળ થયો ગણીશો! અસ્તુ!

વિન્યાસરામી, સં. ૧૯૮૫.
તા. ૧૨-૧૦-૨૬, રાજકોટ. }

લેખક,
બાલુભાઈ લલિતભાઈ કાજ.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ ૧ લો : પ્રાકૃતિક ભૂગોળ.

નંબર.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	પૃથ્વી.	૧
૨	સરહદ.	૨
૩	ઠરિયાના કિનારાની આકૃતિઓ.	૪
૪	પૃથ્વી: ખંડો અને મહાસાગરો.	૭
૫	પૃથ્વી: ઉંચા અને નીચા પ્રદેશ.	૧૮
૬	નદીઓ: જમીન અને પાણીનો ચિતાર.	૨૦
૭	પ્લાન: માપનું જ્ઞાન.	૨૨
૮	અક્ષાંશ અને રેખાંશ.	૨૪
૯	સૂર્ય: પડછાયો.	૨૯
૧૦	હવાપાણી: ડુંગરી સ્થાનો.	૩૦
૧૧	નદીઓ: મેદાનો-ખીણો.	૩૨

વિભાગ ૨ જો: રાજકીય ભૂગોળ.

૧૨	એશિયા ખંડ: સામાન્ય ભૂગોળ.	૩૬
૧૩	એશિયા ખંડ: રાજકીય પ્રદેશો.	૪૩
૧૪	એશિયા ખંડના દેશો: મધ્ય એશિયાના ઉચ્ચપ્રદેશો.	૫૩
૧૫	દક્ષિણ એશિયા: હિંદુસ્તાન: ભૂતળ સંબંધી.	૬૪
૧૬	હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ.	૭૪
૧૭	હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો.	૭૭
૧૮	એજન. (ચાલુ) સિંધુ-ગંગાના મેદાનના પ્રદેશો.	૮૩
૧૯	એજન. (ચાલુ) " " " (ચાલુ)	૯૦
૨૦	એજન. (ચાલુ) રજપુતાના.	૯૭
૨૧	એજન. (ચાલુ) મધ્ય હિંદના ઉંચા પ્રદેશો.	૯૯
૨૨	એજન. (ચાલુ) દક્ષિણ હિંદ.	૧૦૩
૨૩	એજન. (ચાલુ) મુંબઈ ઇલાકો.	૧૧૦
૨૪	એજન. (ચાલુ) ઇલાન સરહદનો પ્રદેશ: બ્રહ્મદેશ.	૧૧૫

વિભાગ ૧લો.

પ્રાકૃતિક ભૂગોળ: સામાન્ય જ્ઞાન.

૧. પૃથ્વી.

તમે જે ધરમાં રહો છો તેની આસપાસ બીજાં ધણાં ધર છે. એમ હારબંધ ધર બાંધેલાં છે, ને તે બધાં મળીને એક શેરી કહેવાય છે. એવી પાસે પાસે આવેલી શેરીઓ મળીને મહોલ્લો, એવા પંદર વીસ મહોલ્લા મળીને ગામ, અથવા તેથી પણ વધારે હોય તો શહેર થાય. એ ઉપરથી તમને સમજશે, કે જે જમીનના ભાગ ઉપર તમારું ધર બાંધેલું છે, તેવા ધણાજ જમીનના ભાગો મળીને એક ગામ બનેલું છે.

હવે એવાં પચીસ કે ત્રીસ ગામ ભેગાં ગણીએ તો તાલુકો થાય, અને એવા પાંચ સાત તાલુકા મળીને જિલ્લો બને. વળી પાંચ સાત જિલ્લા મળીને શું થાય છે? એ એક પ્રાંત કહેવાય છે. સાધારણ રીતે પ્રાંત એક કુદરતી વિભાગ હોય છે. તેમાં વસનારા લોકોના રીતરિવાજો, બોલીચાલી, ને રહેણીકરણી મળતાં આવે છે. પ્રત્યેક જિલ્લાના લોકોમાં જુદી જુદી ટેવો, અને જુદી તરેહની બોલી હોય છે ખરી, છતાં નાની નાની બાબતો જોઈએ નહિ, તો બધામાં એકજ જાતના લોકો છે એમ માલમ પડે છે. પ્રાંત એક કુદરતી વિભાગ છે, એટલે તેના ઉપર રાજ્ય-વહીવટ ચલાવવા માટે એક જુદોજ અમલદાર હોવો જોઈએ; પરંતુ કુદરતી પ્રાંતો નાના હોય છે, ત્યારે એવા બે ચારને ભેગા કરી તેને ઇલાકો ગણવામાં આવે છે. આપણો મુંબઈ ઇલાકો કાંઈ એકજ કુદરતી વિભાગ નથી. એમાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કૌંકણ, કાનડા, ને સિંધ એવા ચાર કુદરતી વિભાગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મુંબઈ ઇલાકો ઉપર રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે એક મોટા.

અધિકારીને નીમવામાં આવે છે, તેને ગવર્નર કહે છે. આવા આઠ દસ મુલક મળી એક દેશ થાય છે. મુંબઈ ઇલાકો, મદ્રાસ, બેંગાળા, પંજાબ, બિહાર અને એરિસા, આગ્રા-અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંતો અને બીજા મુલકો મળી હિંદુસ્તાન નામે પ્રસિદ્ધ થએલો દેશ બનેલો છે.

દેશ પણ ઘણે ભાગે એક કુદરતી વિભાગ હોય છે. આપણે હિંદુસ્તાન દેશ નો કુદરતે જાણે બીજા આસપાસના દેશોથી છુટો પાડી આપ્યો હોય તેવો છે. આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકો જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા હોય છે, તેમજ તેઓ અમુક રીતે એક બીજાને મળતા આવે છે; પરંતુ આપણા દેશની આસપાસ આવેલા બીજા દેશોની રચના તદ્દન જુદી, હવાપાણી જુદાં, લોકો-તેમનો દેખાવ, ભાષા, રીતરિવાજો અર્થ જુદું છે. આવા આઠ દસ દેશો ભેગા મળે એટલે જમીનનો એક મોટો ભાગ બને છે, તે ખંડ કહેવાય છે. હિંદ, ચીન, તિબેટ, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, વગેરે દેશો મળી વિશાળ એશિયા ખંડ બને છે; તેની વિશેષ માહીતી તમને આગળ જતા આપવામાં આવશે. એવા એવા પાંચ ખંડ આપણને મલમ છે. એ બધા ખંડો મળીને આખી પૃથ્વીનો જમીન-વિભાગ બન્યો.

આ ઉપરથી તમે શીખ્યા, કે પૃથ્વી કાંઈ નાનકડી નથી. એમાં પાંચ ખંડનો સમાવેશ થાય છે. વળી આપણી પૃથ્વી જેવી તો ઘણી પૃથ્વીઓ ઈશ્વરે રચેલી છે. આકાશમાં રતાશ પડતો જે ચળકતો તારો (ગ્રહ) આપણને દેખાય છે, તે મંગળનો ગ્રહ પણ આપણી પૃથ્વીના જેવી બાજુ પૃથ્વી છે.

૨. સરહદ.

તમારું ઘર તમારા પાડોશીના ઘરથી ઇલાયદું છે. એ બન્નેને સાથી છુટાં પાડવામાં આવ્યાં છે તેનો વિચાર કરો. એ ઘરની વચ્ચે ભીંત બાંધેલી છે. મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં તમારા અને

પાડોશીના ધરની વચ્ચે ભીંતને બદલે ગટર હોય છે, અને બંગલા-ને કોમ્પાઉન્ડ હોય છે. જેમ ધરની હદ નક્કી કરવા માટે આ પ્રમાણે ભીંત, ગટરો, કે કોમ્પાઉન્ડ જોવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે દેશ દેશની સરહદ નક્કી કરવા માટે એટલે કે એક દેશને બીજા દેશથી છુટો પાડવાને કાંઈ ગોઠવણ કરવી પડે છે. ઈશ્વરે રચેલી કુદરતી ભીંતો અને ગટરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પણ તેવી ગોઠવણ મળી આવતી નહિ હોય, ત્યાં મનુષ્ય કાંઈક યુક્તિ કરે છે.

જ્યાં મોટા મોટા પર્વતોની હારો આવેલી હોય છે, ત્યાં દેશની સરહદ નક્કી કરવાનું બહુ સહેલું થઈ પડે છે. આપણા હિંદુસ્તાનની એક બાજુએ મહાન હિમાલય પર્વતની હારો આવેલી છે, તે વડે તિબેટથી હિંદુસ્તાન સહેલાઈથી છુટું પડી આવે છે; તેમજ વળી બીજી બાજુએ સુલેમાન, હાલા, અને કિર્ગીઝ પર્વતોની હારો વડે આપણો દેશ અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનથી છુટો પડે છે. વળી હિંદુસ્તાનનો એક ભાગ-દક્ષિણ હૈદરાબાદ મધ્ય પ્રાંતોથી ગોદાવરી નદી વડે, અને મદ્રાસ ઇલાકાથી કૃષ્ણા નદી વડે છુટો પડે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વજાતી દક્ષિણ સરહદ પણ એક નદી-જ નક્કી કરે છે, અને તે સતલજ નદી છે.

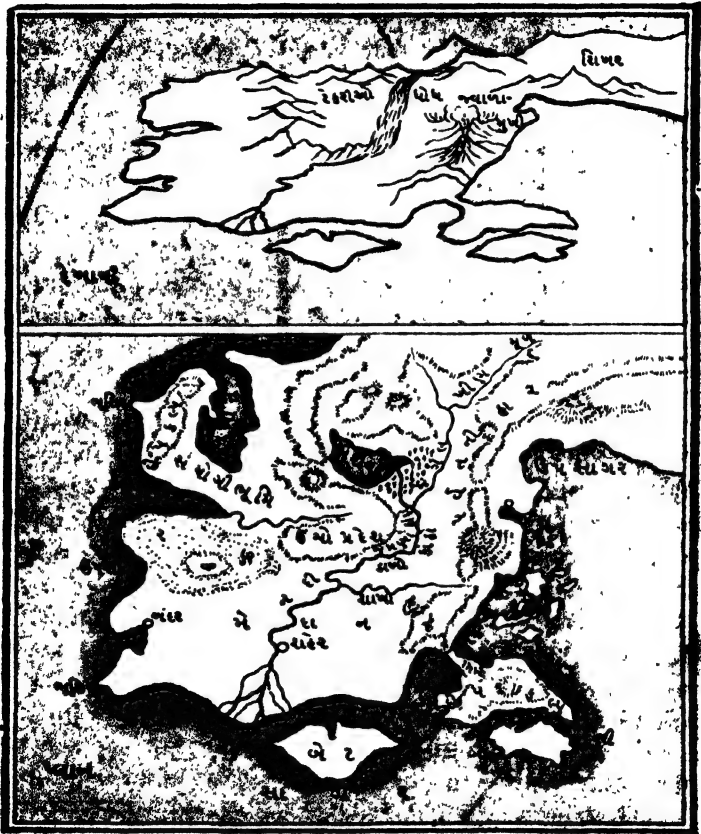
આ ઉપરથી તમે સમજ્યા હશે, કે એ દેશ પર્વતની હારથી કે નદીથી છુટા પડે છે. વળી નદી કરતાં પાણીનો મોટો ભાગ, જેને દરિયો, સમુદ્ર કે સાગર કહેવામાં આવે છે, તે દેશને છુટા પાડવાનું કામ ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમાં જેમ પર્વતની હારો આવી રહેલી છે, તેમજ દક્ષિણ તરફ મહા-સાગર આવેલો છે. દેશોની સરહદ નક્કી કરવામાં પર્વતની હારો, સાગર, અને નદીઓ બહુ કામમાં આવે છે. જ્યાં આવી કુદરતી સરહદ મળી શકતી નથી, ત્યાં રાજ્ય તરફથી પંચરની હાર અને વચ્ચે વચ્ચે કિલ્લાઓ બાંધી દેશની હદ નક્કી કરવામાં આવે છે.

૩. દરિયાના કિનારાની આકૃતિઓ.

તમે નદીકિનારે તો ગયા હશો; તમે જોયું હશે કે કોઈ જગાએ જમીનનો ભાગ પાણીમાં લાંબો થઈને ગયો હશે, તો કોઈ જગાએ પાણીનો ભાગ જમીનની અંદર ધૂસ્યો હશે. કિનારા આગળ જમીનના ધસાવાથી જુદી જુદી આકૃતિઓ બને છે. નદીના કિનારા કરતાં આવી આકૃતિઓ દરિયાના કિનારા આગળ ચોક્કસ રીતે માલમ પડે છે, અને તેને જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

જમીનનો પાતળો અણીવાળો ભાગ દરિયામાં પેસી ગયો હોય તેને જૂશિર કહે છે; પરંતુ જમીનનો પહોળો ભાગ આ પ્રમાણે દરિયામાં ગયો હોય, તો એવી જમીનની લગભગ ચારે તરફ પાણી ફરી વળેલું હોય છે. પુરેપુરું ચારે તરફ જમીનની આસપાસ પાણી ફરી વળેલું હોય, તો તે જમીનને આપણે બેટ કે દ્વીપ કહીએ છીએ; પણ લગભગ ચાર તરફ પાણી હોય, એટલે ફક્ત એક બાજુએ પાણી નહિ હોય, તો તેવા જમીનના ભાગને આપણે દ્વીપના જેવો છે એમ કલ્પના કરી શકીએ, માટે તેને દ્વીપકલ્પ કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર દ્વીપકલ્પ જમીનના મોટા ભાગ સાથે જે બાજુએ જોડાએલો હોય, તે જોડનારા ભાગ દરિયાનાં મોર્નના જેસથી ધસાઈ ધસાઈને ધણો સાંકડો બની જાય છે, ત્યારે એવા જમીનના બે મોટા ભાગને જોડનારા સાંકડા ભાગને સંયોગિભૂમિ કહે છે. આવી જૂશિરો, બેટો, દ્વીપકલ્પો અને સંયોગિભૂમિનાં થોડાં ધણાં નામો તમે જાણતા પણ હશો.

હિંદની દક્ષિણે લંકા (સિલોન) નામનો બેટ છે, જે એક મોટા પ્રાંત જેવો છે. એ બેટ ઉપર શ્રી રામચંદ્રજીના વખતમાં રાવણ રાજ્ય કરતો હતો, તે તમે સાંભળ્યું હશે. તમે વિદ્યાવત વિષે પણ કાંઈ તો જાણતા હશો. તે પણ દરિયામાં આવેલો એક મોટો બેટ છે. તેને બેટ ઓટન કહે છે, અને તેમાં દરિયાં અને રેફાટલાંડ એમ બે દેશોનો સમાવેશ થાય છે.

જમીન અને હરિયાના કિનારાની આકૃતિઓ.

નમારામાંથી જેણે મુંબઈ શહેર જેવું હશે તેણે ચોપાટી આગળ
 ઉભા રહી દરિયા તરફ જેવું હશે, તો તેને કોલાબાની બૂશિર અને
 વાલકેશ્વરની બૂશિર દેખાઇજ હશે. એ નાનકડી બૂશિરો કરતાં આપણા
 દેશની દક્ષિણે કન્યાકુમારીની મોટી અને જાણીતી બૂશિર આવેલી
 છે. તે વિષે કદાચ રામાયણની કથા સાંભળતાં તમે કાંઈક જાણ્યું હશે.
 અમદાવાદથી જરા આગળ જતાં કાઠિઆવાડ દેશ આવે છે, અને
 તેની ઉત્તરે કચ્છનું રાજ્ય છે. એ બંને દ્વીપકલ્પ છે. સંયોગિબૂમિ
 તો તમે જોઇજ નહિ હશે. એનો ખ્યાલ લાવવા માટે તમે કોઇ નદી
 ઉપરના પૂલનો વિચાર કરો. અમદાવાદમાં સાબરમતી નદી ઉપર
 એલિસબ્રિજ નામનો પૂલ બાંધેલો છે. એ પૂલ બંને કિનારાનો સંયોગ
 કરનારો છે. એ પ્રમાણે એશિઆ ખંડ અને આફ્રિકા ખંડ, અથવા
 અરબસ્તાન અને ભિસર (ઇજિપ્ત) એ બે દેશોને જોડનારો જમીન-
 નો સાંકડો ભાગ હતો, તે મુએઝની સંયોગિબૂમિને નામે પ્રસિદ્ધ
 હતો. એવી બીજી સંયોગિબૂમિ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા નામના
 ખંડન. બે મોટા ભાગોને સાંધતી હતી, અને તે પનામાની સંયોગિ-
 બૂમિના નામથી ઓળખાતી હતી. સંયોગિબૂમિથી ઉલટું કેટલીક
 જગાએ પાણીનો નાનકડો સાંકડો ભાગ પાણીના બે મોટા ભાગને
 જોડે છે, તેવા ભાગને સામુદ્રધુનિ કહેવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન અને
 સિલોનની વચ્ચે અરબી સમુદ્ર અને બંગાળના ઉપસાગરને જોડનારો
 દરિયાનો સાંકડો ભાગ છે, તે પાકની સામુદ્રધુનિ તરીકે ઓળખાય છે.

ઉપર ગણાવેલી બુદી બુદી આકૃતિથી ઉલટી આકૃતિઓ પણ
 તમારે સમજવી જોઇએ. જેમ પાણીની વચ્ચે જમીન હોવાથી બેટ
 બને છે, તેમ જમીનની વચ્ચે પાણી ઘેરાઈ ગયું હોય તેને આપણે
 સરોવર કહીએ છીએ. આવાં સરોવરો આપણા દેશમાં બહુ નથી,
 પણ કેટલીક જગાએ પાણીનો સાંકડો કે પહોળો ભાગ જમીનની

૧. હવે તો મુએઝની નહેર વચાથી સંયોગિબૂમિને બદલે સામુદ્રધુનિ થઇ છે.
૨. પનામાની નહેરથી પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા છુટા પડી તેને બદલે પાસિફિક અને આટલાંટિક મહાસાગરો જોડાયા છે.

અંદર ધણે સુધી ધૂસી ગયો હોય, તો તે પાણીના ભાગને અખાત કે ઉપસાગર કહેવામાં આવે છે. તમે જાણતા હશો કે ખંભાત આગળ દરિયો છે તે કાંઈ ખુલ્લો પહોળો દરિયો નથી, પણ આવો અખાત છે. મદ્રાસ અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચે આવેલો દરિયાનો વિશાળ ભાગ છે, તે ખંભાળાના ઉપસાગર તરીકે જાણીતો છે.

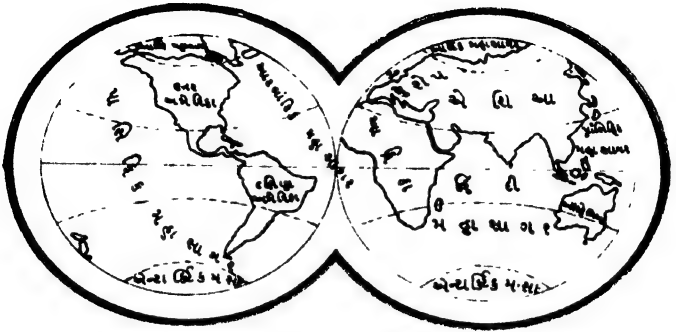
૪. પૃથ્વી: ખંડો અને મહાસાગરો.

આપણી પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કેાઈ જગાએ પાણી અને કેાઈ જગાએ જમીન છે, એવું તમે આગળ શીખી ગયા છો. ન્યાં પાણી છે તેને તળાએ પણ જમીન તો ખરીજ, એટલે ખરૂં જોતાં આખી પૃથ્વીના ઉપલા ભાગ ઉપર જમીનજ છે; પણ ન્યાં ન્યાં નાના મોટા, ઊંડા કે છાછરા, સાંકડા કે પહોળા ખાડાઓ પડેલા છે, ત્યાં ત્યાં પાણી ભરાઈ ગયેલું છે; તેથી આપણે પૃથ્વી ઉપર જમીન અને પાણી બન્ને જોઈ શકીએ છીએ.

સરઆતમાં પૃથ્વી જુદીજ તરેહની હતી. જુદા જુદા પદાર્થો અતિશય તાપને લીધે વાયુ રૂપે જણાતા હતા, અને તેજ કારણથી ધણે પ્રકાશ આપતા હતા. અતિશય તાપને લીધે લોહું અને ખીજા ધાતુઓ વાયુ રૂપે થઈ અતિશય પ્રકાશ આપત્તી એટલુંજ નહિ, પણ તે વખતે તાપ એટલો સખત હતો, કે આજે આપણને જે પત્થરો દેખાય છે, તે પણ ગળી જઈ પ્રવાહી કે વાયુ રૂપે હતા. વખત જતાં પૃથ્વીમાં તાપ ઓછો થવા માંડ્યો અને વાયુઓ ઠંડા પડી પ્રવાહી બન્યા, અને પ્રવાહી ઠંડા પડી નક્કર પદાર્થો બન્યા. જેમ ગરમ કરેલું દૂધ ઠંડું પડે છે, ત્યારે ઉપરનો ભાગ પહેલો ઠંડો પડે છે, અને તળાએ દૂધ રહી જઈ ઉપર મલાઈનો પોપડો બાજે છે, તેજ પ્રમાણે ઠંડો પડતાં પડતાં આપણી પ્રવાહી પૃથ્વીનો ગોળો, વચલા ભાગમાં તેવોજ રહી જઈને, તેની સપાટી ઉપર પોપડો બંધાયો. હજી જેમ જેમ અંદરની ગરમી ઓછી થતી જાય

છે, તેમ તેમ તેનું કદ પણ ઓછું થતું જાય છે, અને તેથી ઉપર જમશેલો પોપડો સપાટ ન રહેતાં કોઈ જગાએ ઉંચો, અને કોઈ જગાએ નીચો થઈ નાની મોટી કરચલીવાળો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સપાટી ઉપર નાના મોટા ખાડા અને નાના મોટા ટેકરા બને છે. ખાડાઓમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, અને ઉંચો ભાગ તે જમીન બને છે. વળી ઉંચા ભાગ ઉપર વધારે ઉંચી કરચલીઓ હોય તેના પર્યંતો થાય છે, અને પૃથ્વીના પોપડામાં સાંકડા ખાડા કે કાટ પડી હોય તેમાંથી નદીઓ થાય છે. આવી રીતે આપણી પૃથ્વી બનેલી છે; થોડોક ભાગ જમીન અને બાકીના ભાગમાં પાણી.

આપણી પૃથ્વી એક દડા અથવા ગોળા જેવી છે. ગોળ દડા જેવી ચીજને આપણે એકી વખતે જોઈ શકતા નથી; અર્ધો ગોળાજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પૃથ્વીના ગોળામાં જુદી જુદી રીતે અર્ધગોળા કહેવાયા છે. ધણીખરી જમીનનો ભાગ એક ગોળાર્ધમાં સમાઈ જાય છે, અને બીજા ગોળાર્ધમાં લગભગ ફક્ત પાણીજ છે. એ એ ગોળાર્ધને ‘જમીન અને પાણી ગોળાર્ધ’ કહેવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીનો ઉત્તર તરફનો ભાગ જે ગોળાર્ધમાં આવે તે ‘ઉત્તર ગોળાર્ધ’, અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ તે ‘દક્ષિણ ગોળાર્ધ’. એવીજ રીતે ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ’ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. અસલના વખતમાં આપણા લોકોને એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા એ ત્રણ ખંડો વિષેજ માહિતી હતી. પછી ન્યારે પંદરમી સદીની આખરે કોલમ્બસ નામના વહાણવડીને અમેરિકા ખંડ જડયો, ત્યારથી એ નવા ખંડને નવી દુનિયાનું નામ આપવામાં આવ્યું, અને જુના જાણીતા ખંડોને જુની દુનિયા કહેવા લાગ્યા. નવી દુનિયા આપણા જાણીતા ખંડોની પશ્ચિમે આવી છે, માટે તે પશ્ચિમ ગોળાર્ધ, અને આપણા તે પૂર્વ ગોળાર્ધ. ત્યાર પછી ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડની શોધ થઈ. તે નહિ નવી દુનિયામાં કે નહિ જુની દુનિયામાં આવેલો છે; જો કે તે પૂર્વ ગોળાર્ધમાં ગણાય ખરો.

પાણી અને જમીન દર્શાવતું ચિત્ર.

ખંડો.

તમે શીખી ગયા કે ઘણા દેશો મળીને એક ખંડ થાય છે. આપણી પૃથ્વી પર એવા પાંચ ખંડો છે. તેમનાં નામ એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, અને ઑસ્ટ્રેલિયા છે. આ બધા ખંડો વિસ્તારમાં સરખા નથી. સૌમાં એશિયા ખંડ વિશાળ છે, અને ઑસ્ટ્રેલિયા નાનામાં નાનો છે. ઑસ્ટ્રેલિયા યુરોપ કરતાં પોણો છે; ઉત્તર અમેરિકા ઑસ્ટ્રેલિયા કરતાં ત્રણ ગણો, દક્ષિણ અમેરિકા લગભગ ત્રણ ગણો, આફ્રિકા ચાર ગણો, અને એશિયા ૭ ગણો છે; એટલે કે પૃથ્વી ઉપરની જમીનના ૫૪ ભાગ કરીએ તો ૧૮ ભાગ એશિયાના, ૧૨ આફ્રિકાના, ૯ ઉત્તર અમેરિકાના, ૮ દક્ષિણ અમેરિકાના, ૪ યુરોપના, અને ૩ ભાગ ઑસ્ટ્રેલિયાના થાય. જેમ બધા ખંડો વિસ્તારમાં સરખા નથી, તેમ તેમાં વસતા લોકોની સંખ્યા પણ સરખી નથી. આપણા એશિયા ખંડમાં વસ્તી

ધણી છે. એના ફક્ત ચારજ દેશ-ચીન, હિંદ, જાપાન અને જાવા-
સુમાત્રા વગેરે બેટા લઈએ, તો તમામ દુનિયાની વસ્તીનો અર્ધો
ભાગ એમાં આવી જાય છે, અને તેમાં પણ ચીન દેશમાં પા
ભાગ એટલે આશરે ૪૦ કરોડ, અને હિંદમાં એનાથી કાંઈક ઓછી
એટલે ૩૨ કરોડ માણસનો વસ્તી છે.

એશિઆ:—આ ખંડ સૌથી વિસ્તીર્ણ છે. એ ખંડમાં કેટલીક
આખતો ખાસ જાણવા જેવી છે. દુનિયામાં સૌથી ઉંચો પર્વત હિમા-
લય, તથા તિબેટ અને પામીર જેવા ઉંચા પ્રદેશો એમાં આવેલા
છે; વળી કાર્પિઅન સમુદ્રની આસપાસની દરીઆની સપાટીથી ધણી
નીચી જમીન આ ખંડમાં મળી આવે છે. પૂર્વ ગોળાર્ધની લાંબામાં
લાંબી નદી યાંગ્સેકયાંગ, દરિયાને નહિ પણ સરોવરને મળતી
આમુદર્યા અને સીરદર્યા જેવી મોટી નદીઓ. યુક્રેટિસ-તૈમિસ,
યાંગ્સેકયાંગ-હોઆંગહો, મિનામ-મિકાંગ, અને ગંગા-બ્રહ્મપુત્રા
નદીઓનાં જોડકાં પણ આજ ખંડમાં જોવામાં આવે છે. સૌથી
વધારે મોટું ખારા પાણીનું સરોવર કાર્પિઅન સમુદ્ર પણ અહીંમાંજ
છે. વધારેમાં વધારે ઠંડા તેમજ સખત તાપવાળા પ્રદેશો પણ આજ
ખંડમાં મળી આવે છે. ચીન જેવો ગીચમાં ગીચ વસ્તીવાળો દેશ,
તેમજ મોંગોલિઆ જેવો લગભગ આછી વસ્તીવાળો દેશ પણ
એશિઆમાંજ દેખાય છે.

મનુષ્યની મુખ્ય ત્રણ જાતો-ઘોળી, પીળી, અને કાળી આ
વિશાળ ખંડમાં જોવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે પશ્ચિમમાં ઘોળી,
પૂર્વમાં પીળી, અને દક્ષિણમાં કાળી જાતો માલમ પડે છે. દુનિયાના
સૌથી મહાન ધર્મોના સ્થાપકોની જન્મભૂમિ એશિઆજ છે, મતલબ
કે દુનિયાના મહાન ધર્મોની ઉત્પત્તિ એશિઆ ખંડમાંથીજ થયેલી
છે. હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ આપણા હિંદમાં જન્મ પામ્યા, અને
ખ્રિસ્તી તથા ઇસ્લામ ધર્મ એશિઆના પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં પ્રગટ થયા.
આ ખંડ વિષે વિશેષ માહિતી તમને આગળ આપવામાં આવશે.

યુરોપ:—આ નાનકડો ખંડ હાલના સમયમાં ઘણો અગત્યનો છે. એશિયા અને આ ખંડની વચ્ચે કુદરતી સીમા નથી, એટલે ખંડ જોતાં યુરોપ અને એશિયાને જુદા ખંડો ન ગણીએ તોપણ ચાલે; તેથી કેટલીક વાર એ બન્નેનું બેશું નામ યુરેશિયા આપવામાં આવે છે. યુરોપને તો યુરેશિયાનો ફક્ત એક દ્વીપકલ્પ ગણી શકાય. એ બેની વચ્ચે સીમા નથી એટલું જ નહિ, પણ ભૂમિરચના, હવા-પાણી, વનરપતિ, પ્રાણીઓ, મનુષ્યની જાતો એ બધી બાબતોમાં યુરોપ અને એશિયામાં ઘણું મળનાપણું છે. છતાં આ ખંડની કેટલીક ખાસ જાણવા જેવી બાબતો છે. જમીન ઘણીખરી સપાટ છે. નદીઓનાં મેદાનો એક બીજા સાથે મળી જઈ મોટું વિશાળ સપાટ મેદાન આ ખંડમાં બનાવે છે. વળી દરિયા જમીનમાં ઘણી જગાએ ધૂસી ગએલો હોવાથી હવા સમશીનોષ્ણ રહે છે. અહીંની નદીઓ એશિયાની નદીઓ કરતાં નાની ખરી, પરંતુ તેમનાં મુખથી તેમના મૂળ તરફ ધણે સુધી વહાણ ચલાવી શકાય એવી હોય છે. આથી યુરોપની નદીઓ વેપાર માટે અને વ્યવહારના માર્ગ તરીકે ઘણી ઉપયોગી છે. તેમાં ખાસ કરીને જર્મનીને રૂઢાઈન તથા ઓસ્ટ્રિયા અને હુંગરીને ડાન્યુબ ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. હાલના વખતમાં સંસ્કૃતિનું અને પ્રગતિનું મુખ્ય સ્થાન યુરોપ ખંડ છે. લાંના લોકો હુનરઉદ્યોગમાં ધણા આગળ વધેલા, વિજ્ઞાનમાં અતિ કુશળ, અને રાજ્યનીતિમાં ધણા નિપુણ છે. ઉંચી ઢબની ખેતીવાડી, સર્વ જાતનો ઉંચા પ્રકારનો માલ તૈયાર કરવાનાં જાતજાતનાં કારખાનાં, તથા ઘણા આગળ પડતો વેપાર આ ખંડમાં જણાય છે.

આફ્રિકા:—આ ખંડ યુરોપની દક્ષિણે આવેલો છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર એ બન્નેને છુટા પાડે છે. આફ્રિકાની આસપાસ હિંદી તથા આટ્લાન્ટિક મહાસાગરો આવેલા છે, એટલે આફ્રિકા એક વિશાળ ખેટ જેવો છે. એશિયાની સાથે સુએઝની સંયોગિભૂમિથી એ જોડાયેલો હતો, એટલે એને એશિયાનો એક મોટો દ્વીપકલ્પ ગણી

શકાય ખરે, પણ હવે તો સુએઝની નહેર થવાથી એ ખરેખરે કીપ બની ગયો છે. વળી સુએઝની નહેર થતાં ભૂમધ્ય અને રાતા સમુદ્રે જોડાઈ ગયા છે, અને આટલાંટિક તેમજ હિંદી મહાસાગરમાંની આગબોટો અને વહાણો માટેનો સીધો અને સરળ જળમાર્ગ થઈ ગયો છે. આફ્રિકાનો આખો ખંડ એક ડેચો પ્રદેશ છે, તેમજ એની નદીઓમાં નાનામોટા જળધોધ આવેલા છે, તેથી નદીઓમાં વહાણ કે હોડીઓ મુખથી ધણે દૂર જઈ શકતી નથી, અને વ્યવહારના કે વ્યાપારના માર્ગ તરીકે નિરપયોગી થઈ પડે છે. આ નદીઓના જળધોધમાં ઝાંખિયત્રી નદીના વિકટોરિયાના ધોધ ધણા જાણીતા છે. યુરોપની માફક એનો કિનારો ખાંચાખુંચીવાળો નથી, તેથી ખંડના કિનારા સિવાયના ભાગની હવા ઉપર દરિયાની અસર બહુ ઓછી થાય છે, અને ત્યાં અતિશય તાપ પડે છે. આ ખંડમાં લગભગ શિયાળાની દંડીનો અનુભવ થતોજ નથી. વળી આજ ખંડમાં અતિ વિશાળ રણ પણ છે; ઉત્તરનું સહરા જંગલભગ યુરોપ ખંડ જેવડું છે, અને દક્ષિણમાં કલહરિ નામનું ખીજું રણ છે.

ધણાં સેકાં સુધી આ ખંડની અંદરના ભાગોની માહિતી યુરોપી પ્રજાને કે ખીજાઓને નહોતી. આફ્રિકા ખંડ ધણા કાળ સુધી અજાણ્યો પડી રહ્યો, અને અંધારા ખંડ તરીકે ગણાયો. પરંતુ પાછલાં સો વર્ષમાં મંગ્રોપાર્ક, લિવિંગસ્ટન, સ્ટેનલી, અને બેકર જેવા સાહસિક પુરુષો ધણી મુસીબત વેડી અંદર ગયા, અને આફ્રિકાની હકીકત પ્રકાશમાં આણી. આ ખંડના લોકો કાળી જાતના છે, જેને આપણે સાધારણ રીતે સીદી કહીએ છીએ. તેઓ ધણા પછાત અને અજાણ્ય છે. આફ્રિકાના દેશોમાં ધનિષ્ઠ સૌથી જાણીતો દેશ છે. પ્રાચીન સમયમાં એ દેશ સંસ્કૃતિમાં, સમૃદ્ધિમાં, તેમજ હુન્નરકળામાં બધી રીતે આગળ વધેલો હતો. હાલના સમયમાં આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ ધણા પછાત હોઈ, એ ખંડના જુદા જુદા દેશો ઉપર યુરોપીય રાજ્યોની સત્તા ચાલે છે. અને દક્ષિણ ભાગમાં યુરોપીય લોકોએ પોતાનાં કેટલાંક સંસ્થાનો વસાવેલાં છે.

ઉત્તર અમેરિકા:—આ ખંડ વિષે જુની દુનિયાના લોકોને સોળમી સદી સુધી કાંઈ પણ માહિતી નહોતી. ઈ. સ. ૧૪૯૨માં યુરોપના રૂપેન દેશના રાજના આશ્રિત કોલમ્બસ નામના વહાણ-વડીએ હિંદુસ્તાન જવાનો દરિઆઈ માર્ગ શોધવા ઝંપલાવ્યું, અને પરિણામે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. ત્યાર પછી યુરોપના ધર્મીય રાજ-ઓના ત્રાસથી, તેમજ અમેરિકામાં સોનારૂપાના ઢગલા મળી આવે છે એવા ગપાટાથી લોભાઈ, યુરોપના લોકો પોતાના દેશ છોડી અમેરિકામાં જઈ વસ્યા. ઉત્તર અમેરિકા ઉત્તર તરફ પહોળો છે, પણ દક્ષિણ તરફ છેક સાંકડો થઈ ગયેલો હોવાથી એની આકૃતિ ત્રિકોણ જેવી જણાય છે. ઉત્તરમાં અતિશય ઠંડી પડે છે અને બરફ જમીલો રહે છે; દક્ષિણમાં તાપ પડે છે અને પહાડી મુલક છે; તેથી આ ખંડનો મધ્ય ભાગ લોકોને વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. પશ્ચિમ કિનારા પાસે રૌકી પર્વતની હારો, તથા પૂર્વ કિનારા પાસે એપેલિશિયન પર્વતની હારો આવેલી છે, અને વચ્ચેમાં વિશાળ મેદાન છે. આ મેદાનમાં દુનિયાની સૌથી લાંબી નદી મિસિસિપી અને તેની મુખ્ય શાખા મિસુરી વહે છે. આ નદી વહાણોને અતિ ઉપયોગી છે, અને વેપારરોજગારને સારી સગવડ આપે છે. આ ખંડમાં બીજી ખાસ જાણવા જેવી બાબત એ છે, કે એના બે દેશો—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડાની સીમા આગળ, એક બીજા સાથે લગભગ બેઝાલમાં, મીઠા પાણીનાં મોટાં અને સુંદર પાંચ સરોવરો આવેલાં છે. તેમનાં નામ સુપીરિયર, મિચિગન, હુરોન, એરી, અને ઓન્ટારિઓ છે. આવો સરોવરોનો સમૂહ દુનિયામાં કોઈ જગ્યાએ મળી આવતો નથી. એરી અને ઓન્ટારિઓ સરોવરો વચ્ચે એક નાનકડી નદી નિઆગ્રા વહે છે, તેનો જળધોધ અતિ સુંદર અને જગ-પ્રસિદ્ધ છે.

ઉત્તર અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ ત્રાંબા જેવા લાલ રંગના હતા. તેઓ ફેડ ઈન્ડિઅનના નામથી ઓળખાય છે. હાલ તેમની

સંખ્યા બહુ ઓછી છે. ઉત્તર અમેરિકાનો એક દેશ કેનેડા અંગ્રેજોને સંસ્થાન છે, અને અંગ્રેજ સરકારને તામે રાહી સ્વરાજ્ય ભાગવે છે. પરંતુ એનો એક બીજો દેશ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જનવિખ્યાન છે. એ મહાન દેશમાં પૈસો અને વિદ્યા બન્ને છે. વેપારવણુજમાં, કૃષ્કર-કામાં, વિજ્ઞાન અને વ્યવહારકૃશળતામાં, તેમજ જુદા જુદા પ્રકારના માલ તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં ચલાવવામાં આ દેશ યુરોપીય દેશોથી પણ કેટલેક અંશે ચઢિયાતો ગણી શકાય. આખી પૃથ્વી પર આ દેશ ધાતું ઉઘું પદ મેળવ્યું છે.

દક્ષિણ અમેરિકા:—આ ખંડ પણ ઉત્તર અમેરિકાની શોધ થઈ તે અરસામાંજ જાણવામાં આવ્યો. તેમાં પણ સોનારૂપાની ખાણોથી આકર્ષાઈ ખાસ કરીને યુરોપના સ્પેન અને પોર્ટુગલ દેશોના લોકો ત્યાં જઈ વસ્યા. વખત જતાં આ લોકો અને ત્યાંના મૂળ વતનીઓ-રેડ ઇન્ડિયનો વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર થયો, અને એક મિશ્ર જાતી પેદા થઈ. આ ખંડનો આકાર ઉત્તર અમેરિકાના જેવો ત્રિકોણાકાર છે. એ ખાલુએ પર્વતોની દારો, અને વચમાં વિશાળ મેદાન પણ આવેલાં છે. પાણીપરા ભાગમાં હવા ઘણી ખરમ છે, અને વરસાદ લગભગ આરે માસ પુરુકળ વરસે છે, તેથી મહાન નદીઓ અને ગીચ જંગલો આ ખંડમાં મળી આવે છે. દુનિયાની સૌથી પહોળામાં પહોળી નદી આમાઝોન આ મેદાનમાંથી વહે છે. બીજી મોટી નદીઓ આમાઝોનની એટલી નજીકમાં છે, કે જે નાની નહેરો ખોડવામાં આવે તો લગભગ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ઠેઠ હોડીમાં સફર કરી શકાય.

આ ખંડના લોકો ઘણા પછાત છે. એમાં ખાસ જાણવા જેવી બાબત એ છે, કે યુરોપીય રાજ્યોની સત્તા આ ખંડમાં લગભગ જોવામાં આવતી નથી, અને ઘણાખરા દેશોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે. આ ખંડ અને ઉત્તર અમેરિકા પનામાની સૈયોગિભૂમિથી જોડાયેલા હતા, પણ વ્યવહારના માર્ગ સરળ કરવા માટે યુનાઇટેડ

સ્ટેટ્સે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરી આ સાંકડી જમિમાં નહેર ખોદાવી છે. સુએઝની નહેરની માફક આ પનામાની નહેર ઘણી અગત્યની અને ઉપયોગી નહેર છે. પનામાની નહેરથી આટલાંટિક અને પાસિફિક મહાસાગરના જળમાર્ગનાં અંતર દૂર થયાં છે એમ કહી શકાય.

ઑસ્ટ્રેલિઆ:—આ ખંડ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે પૂર્વ ગોળાર્ધમાં આવેલો છે. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં એક અંગ્રેજ ખલાસી કેપ્ટન કુકે ઑસ્ટ્રેલિઆ ખંડ શોધી કાઢ્યો. આ ખંડમાં નદીનાં મેદાનો વિશાળ નથી, અને વરસાદ ઘણાખરા ભાગમાં બહુજ ઓછો પડે છે, તેથી ઘણાખરા જગાએ બહુ મોટાં રેતીનાં રણો જોવામાં આવે છે. આ ખંડ ઘણો વિચિત્ર છે, એટલે કે પર્વતો બહુ ઉંચા નહિ, નદીઓ ખાસ જાણવા જેવી નહિ, વરસાદ ઓછો, ઝાડપાન ઓછાં, પ્રાણીઓ વિચિત્ર, અને વસ્તી પણ આછી છે. ખાસ જાણવા જેવું પ્રાણી કાંગારૂ છે. વનસ્પતિમાં યુકેલિપ્ટસ નામનું ઝાડ ખાસ જાણવા જેવું છે. કોઈ કોઈ વાર તો ૪૦૦ ગ્રીટની ઉંચાઈ સુધી એ પહોંચે છે.

આ ખંડના મૂળ વનનીઓ આફ્રિકાના કાળા રંગના સીંદીઓને ઘણે અંશે મળતા આવે છે. અંગ્રેજ લોકો ધીમે ધીમે ત્યાં વસવા લાગ્યા, અને ઑસ્ટ્રેલિઆ ખંડમાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો થયાં. ઑસ્ટ્રેલિઆ આજ ગૌર વર્ણુના લોકોનો દેશ થત્ર ગયો છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની છાયા નીચે કેનેડાની માફક ઑસ્ટ્રેલિઆ પણ સ્વરાજ્યનો દરક ભોગવે છે. આ ખંડ પણ પછાત ખંડમાં ગણાય છે.

મહાસાગરો.

આપણી પૃથ્વી પર આવેલા મહાન ખંડો વિષે તમે કેટલુંક જાણવા જોગ શીખ્યા. હવે તમને આ ખંડોને એક બીજાથી છુટા પાડનાર પાણીના મોટા ભાગ—મહાસાગરો વિષે કાંઈક જાણવાનું મળશે.

મહાસાગરો પાંચ છે. તેમનાં નામ પાસિફિક, આટલાંટિક, હિંદી, આર્કટિક (ઉત્તર) અને ઑન્ટાર્કટિક (દક્ષિણ) છે. મહા-

સાગરોનાં પાણી ખારાં હોય છે. બધા દરિયામાં પાણીની ખાર એક સરખી હોતી નથી. જે સાગરોમાં મોટી મોટી નદીઓ મ પાણી લાવીને ખાસવે છે તેમાં ખારાશ ઓછી હોય છે, અને જે સખત તાપ પડવાને લીધે વરાળ રૂપે ઘણું પાણી ઉડી જતું હો તેમાં ખારનું પ્રમાણ વધતું જાય છે અને ખારાશ ઘણી હોય . મહાસાગરોમાં પ્રવાહ હોય છે અને તેથી વહાણોને જવા આવવા સગવડ મળે છે કે નડતર થાય છે, એ બાબત તમે આગળ શીખરે

પાસિફિક મહાસાગર:—પાંચે મહાસાગરોમાં આ મહાસાગરોમાં એક એક છે. નામ પ્રમાણે એનાં પાણી શાંત નથી, પણ તેમાં વારંવાર મોટા તોફાનો થાય છે. આ મહાસાગરમાં કેટલું જગાએ પાણી એટલું ઉંડું હોય છે, કે હિમાલયનો કિનારો ઉંડાં દિશ્વરવાળો પર્વત આખો ડૂબી જાય. એશિયા તથા ઑસ્ટ્રેલિયા અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે આ મહાસાગર આવેલો છે. આ મહાસાગરમાં એશિયાને પૂર્વ કિનારે અને ઑસ્ટ્રેલિયાના ઉત્તરે મોટા મોટા બેટા આવેલા છે, અને અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે અમ્નેષ્ય નાના ટાપુઓ છે.

આટ્લાન્ટિક મહાસાગર:—યુરોપ તથા આફ્રિકા અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે આ મહાસાગર આવેલો છે. પહોળાઈમાં પાસિફિકથી ઉતરતો પણ ઉપયોગિપણમાં તેનાથી થઈ છે. સમૃદ્ધિમાન અને વેપારરોજગારમાં આગળ વધેલા યુરોપ તથા અમેરિકાના દેશો વચ્ચે વહાણુ-આગબોટો ધણી સંખ્યામાં નિરંતર આવજા કરે છે, તેથી આટ્લાન્ટિક મહાસાગર વેપારવણુજમાં નીતર રૂપ નીવડવાને બદલે હાલ એક અતિ ઉપયોગી અને અગત્યને બ્વહારનો માર્ગ થઈ પડ્યો છે. જૂમધ્ય સમુદ્ર કે જેના વડે મધ્ય કાળમાં જુની દુનિયાનો બ્વહાર ચાલતો, તે પણ આજ મહાસાગરનો એક ફાંટો છે. દુનિયાની ધણી મોટી મોટી નદીઓ એને મળે છે.

હિંદી મહાસાગર:—આ મહાસાગર ઑસ્ટ્રેલિઆ અને આફ્રિકાની વચ્ચે અને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો છે. એનો ધણો ખરો ભાગ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંજ છે. એ પણ વેપારરોજગારનો એક જાણીતો માર્ગ છે. પૂર્વે આફ્રિકા, પશ્ચિમે ઑસ્ટ્રેલિઆ, અને દક્ષિણે એશિઆ, અને ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદ, એ દેશો વચ્ચેનો સંઘર્ષો વ્યવહાર આ મહાસાગર વડે ચાલે છે. એના બે મુખ્ય ખાંચા-અરબી સમુદ્ર અને બેંગાળનો ઉપસાગર આપણને જાણીતા છે. અરબી સમુદ્રમાં થઇને રાતા સમુદ્રમાં જવાય છે, અને ત્યાંથી સુએઝની નહેર વડે આટ્લાન્ટિક મહાસાગરના ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જઈ શકાય છે. હિંદી તથા પાસિફિક મહાસાગર એક બીજાને મળે છે, તે ભાગમાં બેટોનો એક મોટો સમૂહ જોવામાં આવે છે, તેને મલય દ્વીપસમૂહ અથવા ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ બેટોમાં જાવા, સુમાત્રા અને બોર્નીઓ જાણીતા છે. આ ટાપુઓમાં સર્વ જાતના તેજના થાય છે.

આર્કટિક (ઉત્તર) મહાસાગર:—આપણી પૃથ્વીની છેક ઉત્તરમાં આ મહાસાગર આવેલો છે, તેથી એને ઉત્તર મહાસાગર પણ કહેવામાં આવે છે. અહીં વરસનો ધણો ભાગ અતિશય ઠંડી પડે છે, અને સાગરનું પાણી જમી જઈ બરફ થઇને રહે છે. આથી વહાણો કે આગબોટો તેમાં જઈ શકતાં નથી, અને વેપારરોજગાર માટે એ નિરુપયોગી છે. ઉનાળામાં બરફ થોડો ધણો પીગળવાથી બરફના મોટા ડુંગર જેવા કકડાઓ પાણીના પ્રવાહ સાથે આટ્લાન્ટિક તથા પાસિફિક મહાસાગરમાં તથાઈ આવે છે, તેથી કેટલીક વાર આગબોટોને તેની સાથે અથડાવાનો ભય રહે છે.

ઑન્ટાર્કટિક (દક્ષિણ) મહાસાગર:—જેમ ઉત્તરમાં આર્કટિક તેમ દક્ષિણમાં ઑન્ટાર્કટિક મહાસાગર છે; પણ છેક ઉત્તરે જઈએ તોપણ આર્કટિક મહાસાગરનાં બરફનાં પડો નજરે પડે છે, તેમ છેક દક્ષિણમાં માલમ પડતું નથી, અને ઉલટું બરફથી ઢંકાયેલો જ. પ્ર. દ. ૨

જમીનનો મોટો ખંડ જણાય છે. તે ખંડને ઍન્ટાર્કટિકાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લાં પચાસ સાઠ વર્ષ થયાં, આ મહાસાગર અને તેની વચ્ચેમાં આવેલા ખંડ વિષે શોધખોળ કરવાને સાહસિક ખલાસીઓ મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમનામાંના યુરોપના નોર્વે દેશનો એમુન્ડસન અને અંગ્રેજ કેપ્ટન સ્કૌટ છેક દક્ષિણે પહોંચ્યા છે.

૫. પૃથ્વી: ઉંચા અને નીચા પ્રદેશ.

કોઈ પણ વાસણનું તળાયું મને તેવું ગોળાવાળું હોય, છતાં તેની અંદર પાણી રેડીએ તોપણ તેની સપાટી એકસરખી રહે છે. વળી બે ત્રણ વાસણોને નળી વડે જોડીએ અને તેમાંના એકમાં પાણી રેડીએ, તોપણ દરેક વાસણમાં પાણીની સપાટી તદ્દન એકસરખી માલમ પડે છે. આજ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર મહાસાગરોનાં પાણી સપાટ અને એકસરખી ઉંચાઈએ રહે છે. પરંતુ જમીનની સપાટી એવી રીતે એકસરખી રહી શકતી નથી; કોઈ જગાએ ઉંચી, તો કોઈ જગાએ નીચી જમીન જોવામાં આવે છે. દરિયાની સપાટી બધે એકસરખી હોવાથી જમીનની ઉંચાઈ-નિચાઈ તેના ઉપરથી જણાય છે. દિમાલયના સૌથી ઉંચા શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટની ઉંચાઈ ૨૯,૦૦૨ ફુટ કહેવાય છે; એટલે કે દરિયાની સપાટીથી એ શિખર એટલું ઉંચું છે. પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગ કે પ્રદેશની જમીન દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦ ફીટથી વધારે ઉંચી હોય નહિ, તે ભાગ કે પ્રદેશને નીચો પ્રદેશ કહે છે. સામાન્ય રીતે જે પ્રદેશ ૧,૦૦૦ ફીટથી વધારે ઉંચો હોય, તેને ઉંચો પ્રદેશ કહી શકીએ. પર્વતો ઘણા ઉંચા હોય છે, પણ તેઓ કાંઈ ઉંચા પ્રદેશ કહી શકાય નહિ; પરંતુ પર્વતની હારોની વચ્ચે કે આસપાસ જમીનનો કાંઈક વિસ્તારવાળો ભાગ એટલી ઉંચાઈએ પહોંચ્યો હોય, તો તેજ ઉંચો પ્રદેશ કહેવાય. નદીઓ ઉંચા પ્રદેશમાંથી નીકળે ખરી, પણ તેઓ દરિયાને મળે છે, તેથી તેનો વચલો અને છેલ્લો ભાગ નિચાણમાંજ હોય,

એ તમે સમજી શકશો. વળી નદીઓમાં પૂર આવે અને વખતો-વખત પોતાના માર્ગમાં આવીપાછી થાય, એટલે તેની આસપાસની જમીન ઘસાઇ ખવાઇને નીચી થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે દરિયા-કિનારા પર પણ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો, કે દેશોના કિનારા આગળ તેમજ મોટી નદીઓવાળા ભાગમાં પૃથ્વીના નીચા પ્રદેશો આવેલા છે, અને મોટા મોટા પર્વતોની હારોની વચ્ચે કે આસપાસ ઉંચા પ્રદેશો આવેલા છે.

હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટની વચ્ચે, અને વિંધ્ય અને સાનપુડાની દક્ષિણે, હજીપણ એક જાણીતો ઉંચો પ્રદેશ છે. વળી માળવા અને મધ્ય હિંદુસ્તાન ઉચ્ચ પ્રદેશો છે. ગુજરાત દરિયા આગળનો નીચો પ્રદેશ છે, અને હિમાલયની દક્ષિણે ગંગા નદીનો વિશાળ, ગીચ વસ્તીવાળો, ફળદ્રુપ અને અતિ અગત્યનો નીચો પ્રદેશ છે. સિંધુ નદીએ પણ બીજો નીચો પ્રદેશ બનાવેલો છે. દુનિયામાં સૌથી ઉંચો પ્રદેશ પામીર હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે છે; તેને ‘પૃથ્વીનું છાપડું’ એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. હિમાલયની ઉત્તરે તિબેટનો ઉંચો પ્રદેશ એશિયા ખંડમાં છે. તેવા ઉચ્ચ પ્રદેશો બીજા ખંડોમાં મળી આવતા નથી. વળી લગભગ આખો આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા ઉંચા પ્રદેશો છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં ફક્ત હિમાલયથી ઉંચાઈમાં ઉતરતા આંડીઝ પર્વતોની હારો છે, અને ત્યાં બોલિવીઆનો ઉંચો પ્રદેશ જાણીતો જોવા છે. ઉત્તર અમેરિકામાં રોકી પર્વતની હારોની વચ્ચે ત્રણ ચાર ઉંચા પ્રદેશો છે. યુરોપમાં એવા ઉંચા પ્રદેશો આલ્પ્સ પર્વતની ઉત્તરે તેમજ સ્પેન તથા સ્કૅટલેન્ડમાં મળી આવે છે.

નીચા પ્રદેશોમાં સિંધુ-ગંગાનાં મેદાન ઉપરાંત ચીનમાં હોઆંગ-ઝહો તથા ચાંગસેકમાંગનાં, મેસોપોટેમિયામાં યુફ્રેતિસ-તૈગ્રિસનાં, અમેરિકામાં મિસિસિપી તથા આમાઝોનનાં, ઑસ્ટ્રેલિયામાં મરે-ડાર્વિનનાં, અને યુરોપમાં ધણીખરી નદીઓનાં થએલાં વિશાળ મેદાનો ખાસ જાણીતાં જોવાં છે.

સામાન્ય રીતે નીચા પ્રદેશોમાં જમીન ફળદ્રુપ, પાક સારો, વસ્તી ગીચ, લોકો હોશિયાર, ચાલાક, અને સુધારામાં આગળ વધેલા, વ્યવહારના માર્ગ સહેલા અને સરળ, તેમજ વેપાર બહોળો હોય છે; ઉંચા પ્રદેશોમાં જમીન પહાડી, પાક જોઈએ તેવો નહિ, વસ્તી આછી, લોકો મહેનતુ અને ખંતીલા પાણુ કંઈક પઠાત, વ્યવહારના માર્ગ કઠણ, અને વેપાર ઓછો જોવામાં આવે છે.

કેટલાક નીચા પ્રદેશો દરિયાની સપાટીથી પણ નીચા હોય છે, એટલે જો પુરતા અને દિવાલો બાંધવામાં ન આવે, તો દરિયાનું પાણી જમીન ઉપર તરત ફરી વળે છે. આવા નીચા પ્રદેશોમાં કૃષ્ણદિગ્ગમ અને હોવાંડ નામના યુરોપીય દેશો જાણીતા છે.

૬. નકશો: જમીન અને પાણીનો ચિતાર.

સાધારણ રીતે આપણી પોતાની આંખે જોયા વિના કોઈ પણ બાબત આપણે માનતા નથી; પણ બધી જગાએ આપણે જઈ શકાઈ નહિ, તેથી કેટલીક વાર આપણે બીજાના વર્ણન ઉપર પણ ભરે. સે રાખી જ્ઞાન મેળવવું પડે છે. તે ઉપરાંત ચિત્ર અથવા છબીથી પુરેપુરે નહિ, પણ ઘણો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે.

કે.ઈ શિલ્પશાસ્ત્રી તમારા ઓળખીતાનું બાવલું બનાવે, અને જુદા જુદા રંગ ખુબીથી લગાડે, તો તમારો ઓળખીતો તમારી સામે આવે અને ઉભો છે એવું તમને લાગશે. તમે કદાચ આગબોટ નહિ જોઈ હોય; પણ આગબોટના નમુના રૂપે વેચાતું રમકડું તો જોયું હશે, તે ઉપરથી તમને આગબોટનો ખ્યાલ આવી શકે. પરંતુ બધી ચીજોના નમુના મળવા કાંઈ સહેલા નથી. તેને અભાવે કોઈ સાંચિત્ર હોય તોપણ કામ ચાલે; પણ ચિત્રકામ મુશ્કેલ છે. હાલ કેમેરા વડે રંગ વગરની સાદી છબી ઓછી મહેનતે સહેલાઈથી

● આખી પૃથ્વી પર દરિયાની સપાટીથી પણ નીચી ભૂમિ રૂપે એ જ દેશો અપવાદ રૂપે ગણાય.

પડી શકે છે. માણસની તેમ ધરની પણ ઇબીઓ પાડવામાં આવે છે, અને તે વડે ધર આધેથી કેવું દેખાય છે તેની સમજણ પડે છે; પણ તે ધરમાં કેટલા ઓરડા છે, ઓરડા મોટા કે નાના છે, એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવાને ક્યાં ક્યાં બારણાં છે, તે બધું ફક્ત ઇબીથી સમજી શકાતું નથી. તે માટે નકશો કે પ્લાન ઉપયોગી થઈ પડે છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વી અને તેના ખંડો તથા દેશો અને મહાસાગરોનો બરાબર ખ્યાલ આવે તે માટે નમુના કે નકશાઓની જરૂર પડે છે. તમારી શાળામાં પૃથ્વીના ગોળાનો નમુનો અને તેના જુદા જુદા ભાગોના નકશાઓ તમારા શિક્ષક તમને બતાવશે.

પૃથ્વી ઉપર પાણી અને જમીન એ બેઉ હોય છે. એ બન્નેને નકશામાં કેવી રીતે રૂપેષ્ટ બતાવવાં ? આપણે પાણી માટે ખુસ્તો ભુરો રંગ, અને જમીન માટે કાઠક બીજો ઘેરો રંગ વાપરવો જોઈએ; તેમજ જમીનના જુદા જુદા ભાગોને નિરાળા બતાવવા માટે બીજા રંગો વાપરી શકાય. હાપેલા નકશામાં આજ પ્રમાણે તમે જોયું હશે. કેટલીક વાર રંગ નહિ વાપરતાં પાણીવાળો ભાગ ઘોળો, તો જમીનનો ભાગ કાળો બતાવવામાં આવે છે. વળી જમીનના જુદા જુદા વિભાગોને છુટા પાડવા હોય, ત્યારે એક ભાગમાં થોડે થોડે અંતરે આછી સીધી લીટીઓ, તો બીજામાં ઉભી લીટીઓ, વગેરે ચુકિતઓ કામે લગાડવામાં આવે છે.

જમીન ઉપર નદીઓ વહે છે, એટલે નકશામાં નદીઓ બતાવવા માટે ખુસ્તો ભુરો રંગની પાતળી લીટીઓ દોરી શકાય; પણ સામાન્ય રીતે નદીઓ માટે વાંકીચુંકી પાતળી કાળીજ લીટીઓ દોરવામાં આવે છે. જમીન ઉપર ઉંચા અને નીચા પ્રદેશો છે. નકશામાં તે શી રીતે બતાવવા ? આવા કુદરતી વિભાગો બતાવવા માટે સાધારણ રીતે નીચા પ્રદેશ વાસ્તે જરાક ઘેરો લીલો રંગ, અને ઈસ્માની સપાટીથી ૬૦૦ ફીટથી ૧,૦૦૦ ફીટ સુધીના પ્રદેશો માટે ખુસ્તો લીલો રંગ વાપરવામાં આવે છે; તેમજ ઉંચા પ્રદેશ માટે

જાણીન (તપખિરિયો) રંગ પશુ વપરાય છે. પર્વતો ખતાવવા માટે સહેલામાં સહેલી રીત એક જાડી કાળી લીટી દોરવાની છે.

૭. પ્લાન: માપનું જ્ઞાન.

તમારા વર્ગનો નકશો કે પ્લાન દોરતાં તમને આવડે છે ? તમે જાળામાં કે ઘેર ચિત્રો દોરતા હશો. તમારા વર્ગના ઓરડાનું ચિત્ર દોરવા પ્રયત્ન કરો. ઘણું કરીને એવું ચિત્ર તમે બરાબર કાઢી શકશો નહિ. ઓરડાનો પ્લાન કેમ દોરવો તેની ખાસ રીત છે. આવાં ચિત્રો લંબાઈ પહોળાઈના લાન વિના ખોટાંજ આવે; માટે જેનો પ્લાન કાઢવો હોય તેનું માપ ચોક્કસ કે આસરે લીધા વગર ચાલે નહિ. નાની ચીજોની લંબાઈ ઇંચ કે તસુમાં, તેનાથી મોટીની ફુટમાં, તેથી મોટીની જજ કે વારમાં, અને તેથી પશુ લાંબી માપલ કે કોસમાં માપવામાં આવે છે.

તમારા વર્ગના ઓરડાની લંબાઈ તથા પહોળાઈ ડગલાં બરી માપી જુઓ. દાખલા તરીકે લંબાઈ બાર ડગલાં અને પહોળાઈ નવ ડગલાં નીકળી, તો ઓરડાનો ઘાટ લંબચોરસ ઈયે. એનો પ્લાન ખતાવવા કાગળ ઉપર બાર ડગલાં લંબાઈ તમે દોરી શકશો નહિ. ત્યારે શું કરવું ? એક ડગલાને એક ઇંચ ગણી લઈએ તો કેમ ? પ્લાન દોરવા માટે ઓરડાની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૨ ઇંચ ને ૯ ઇંચ હશે. કાગળ ઉપર ૧૨ ઇંચ લાંબો અને ૯ ઇંચ પહોળો એક લંબ-ચોરસ તમે દોરો, એટલે વર્ગના ઓરડાનો પ્લાન તૈયાર થયો કહેવાય; પશુ પ્લાનમાં ઇંચ તે બરાબર કેટલું લાંબું છે તે જણાવવું જોઈએ; માટે આવા લંબચોરસની નીચે તમારે લખવું જોઈએ, કે એક ઇંચ એક ડગલાની બરાબર છે. સામાન્ય રીતે આવું લંબાણથી લખવા કરતાં ૧ ઇંચ=૧ ડગલું એમ લખવામાં આવે છે, અને તેને પ્લાનનો સ્કેલ કહેવામાં આવે છે. કદાચ તમારો કાગળ નાનો હોય, તો સ્કેલ આથી પણ નાનો રાખવો પડે. બે ડગલાને એક ઇંચ ગણવો પડે;

કામળ ઉપર લંબચોરસની લંબાઇ પહોળાઇ ૬ ઇંચ અને ૪ ફી ઇંચ રાખવી પડે, અને સ્કેલ ૧ ઇંચ=૨ ડગલાં લખવો પડે. ૧ ઇંચ=૩ ડગલાંનો સ્કેલ પસંદ કરીએ, તો લંબચોરસની લંબાઇ પહોળાઇ ૪ ઇંચ અને ૩ ઇંચ રાખવી પડે. છાપેલા નકશાઓમાં જમીનનું સાચું માપ જાણવા માટે આ પ્રમાણે સ્કેલ ૧ ઇંચ=૪૦૦ માઇલ કે એવું કાંઇ એક ખુણે છાપવામાં આવે છે. ડગલાંને બદલે વાર અથવા ફુટથી જો માપ લીધું હોય, તોપણ આજ પ્રમાણે પ્લાન દોરવા માટે સ્કેલ પસંદ કરી આકૃતિ દોરવામાં આવે છે. સ્કેલ વગરનો પ્લાન નકામોજ છે, એ તમારે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું.

હવે આ પ્રમાણે તમે પ્લાન દોર્યો, પણ ઓરડામાં કેટલાં બારીબારણાં છે, અને તે ક્યાં ક્યાં આવેલાં છે, તે પણ પ્લાન* ઉપરથી સમજાશે. ધારો કે ઓરડાની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨૩ અને ૧૭ ફીટની છે. તેમાં બંને લાંબી બીંતિમાં એકેક બારણું અને બન્ને બારીઓ છે, અને દરેક ટુંકી બીંતિમાં બે બારીઓ છે. દરેક બારણાની પહોળાઈ ૩ ફીટ છે, અને દરેક બારીની પહોળાઈ ૨ ફીટ છે. લાંબી બીંતિને એક ખુણેથી શરૂ કરતાં ૪ ફીટને અંતરે બારીબારણાં આવેલાં છે, અને ટુંકી બીંતિમાં બારી અને ખુણા વચ્ચે ૪ ફીટનું, અને બંને બારીઓ વચ્ચે ૫ ફીટનું અંતર છે. આ બધું તમે પ્લાનમાં કેવી રીતે બતાવશો? પ્રથમ તો ૧ ઇંચ=૪ ફીટનો સ્કેલ નક્કી કરો, અને પછી ઇંચ લાંબો અને ૪ ફીટ ઇંચ પહોળો એવો લંબચોરસ દોરો. તેની લાંબી બાજુએ એક ખુણેથી ૧ ઇંચ માપી ટપકું મૂકો, ત્યાંથી ફી ઇંચ માપી બીજું ટપકું મૂકો. ત્યાર પછી ૧ ઇંચ, ફી ઇંચ, ૧ ઇંચ, ફી ઇંચને અંતરે ટપકાં મૂકો. તેજ પ્રમાણે એની સામેની લાંબી બાજુએ ટપકાં મૂકો. એક ટુંકી બાજુએ એક ખુણેથી ૧ ઇંચ, ફી ઇંચ, ૧ ફી ઇંચ, ફી ઇંચને અંતરે ટપકાં મૂકો. લાંબી બાજુના ત્રીજા અને ચોથા ટપકા વચ્ચેની લીટી બૂસી નાખો, એટલે ત્યાં બારણું

* સિદ્ધક પ્લાન દોરવા, ને વિદ્યાર્થીઓ ખાસે દોરાવવા.

છે એમ ખ્યાલ આવશે. પહેલા અને બીજા તેમજ પાંચમા અને છઠ્ઠા ટપકાની વચ્ચેની લીટી ઝાંખી કરી નાખો, એટલે ત્યાં બારીઓ છે એમ સમજાશે. ટુંકી બાજુએ પણ એજ પ્રમાણે કરશો, એટલે પ્લાન બરાબર તૈયાર થશે. એની નીચે ૧ ઇંચ=૪ ફીટનો પસંદ કરેલો સ્કેલ લખો.

આવો એક બીજો પ્લાન તૈયાર કરો. તમને સમજાશે, કે આગલા ભાગમાં વચ્ચે મોટો ઓરડો અને બાજુબાજુ બે નાના ઓરડા છે. પાછલા ભાગમાં ત્રણ સરખા ઓરડાઓ છે. કુટપટીથી તમે બધી જગ્યાએ માપ લેશો, અને આપેલા સ્કેલ વડે ઇંચને બરાબર માપમાં ફેરવી નાખશો, તો તમને માલમ પડશે, કે આખા ઘરની લંબાઈ ૨૪ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૬ ફીટ છે. તેમાં મોટો ઓરડો ૧૨×૮ ફીટનો, બાજુના નાના ઓરડા ૬×૮ ફીટના, અને પાછલો દરેક ૮×૮ ફીટનો છે. બારીબારણાં ક્યા છે અને કેવડાં છે એ પણ તપાસો. આટલેથી તમે તમારા ઘરનું ડગલાં કે કુટપટીથી માપ લઈ એક પ્લાન તૈયાર કરી શકશો.

૮. અક્ષાંશ અને રેખાંશ.

તમે ચાર દિશા અને ચાર ખુણા વિશે શીખી ગયા છો. હવે કોઈ પણ વસ્તુના માપના માન સાથે તે ક્યાં છે તે જાણવા દિશા-માન પણ જરૂરનું છે. એક ઓરડામાં એક દડો પડેલો છે. તે ક્યાં છે એ જાણવા તમે શું કહેશો ? એના ઉત્તરમાં ધારો કે પશ્ચિમ તરફની બીંતથી ૩૬ ફીટ, અને દક્ષિણ તરફની બીંતથી ૪૬ ફીટ છે એમ કહેશો. મતલબ કે કોઈ પણ સપાટી ઉપર કોઈ પણ બિંદુનું સ્થાન બતાવવું પડે, અને સાધારણ રીતે પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફની મુકરર લીટીઓ કમ્પવી જોઈએ. પછી તે બે લીટીઓથી બિંદુ કેટલા અંતરે છે તે જાણું, એટલે તેનું સ્થાન આપણાથી સમજી શકાય છે.

પૃથ્વી ઉપર કોઈ સ્થળ કે ગામ ક્યાં છે, તે જાણવા માટે આજ પ્રમાણે આપણને બે લીટીઓની જરૂર છે. પૃથ્વી સપાટ આકૃતિ નથી;

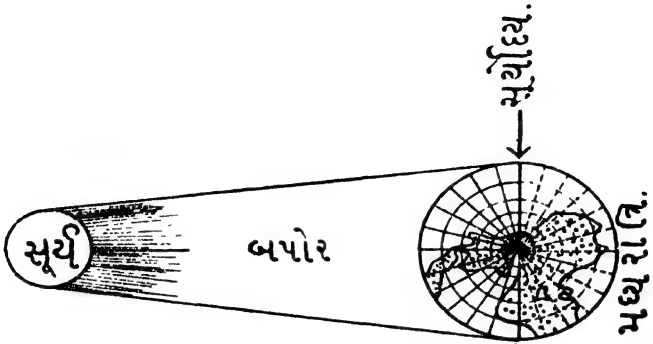
તે એક ગોળ દડા જેવી છે, અને ભમરડાની માફક એક ધરીની આસપાસ ચક્રચક્ર ફરે છે. પૃથ્વીની ધરી કાંઈ ભમરડાની આરના જેવી દેખાય એવી નથી; એ કદિપત ધરી છે. એ ધરીના બે છેડા ધ્રુવ કહેવાય છે; ઉત્તર તરફનો ઉત્તર ધ્રુવ, અને દક્ષિણ તરફનો દક્ષિણ ધ્રુવ. આ બે ધ્રુવની વચ્ચે, પૃથ્વીના ગોળ દડાના બરાબર બે સરખા ભાગ થાય એવી ગોળ લીટી કલ્પવામાં આવી છે, તે વર્તુળ વિષુવવૃત્તના નામથી ઓળખાય છે. કોઈ પણ વર્તુળના ૩૬૦ ભાગ કરવામાં આવે છે. અને તેવા દરેક ભાગને અંશ કહે છે. દરેક અંશની ૬૦ કળા અને દરેક કળાની ૬૦ વિકળા કરવામાં આવે છે. વિષુવવૃત્તના પણ ૩૬૦ અંશ હોય છે. વિષુવવૃત્તથી પૃથ્વીના બે ગોળાર્ધ થાય છે; ઉત્તર અને દક્ષિણ. કોઈ પણ ગામ, પર્વત, કે નદીની જગા વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર-દક્ષિણ મપાય છે, અને તેનાથી ઉત્તરે કે દક્ષિણે આટલા અંશ આંધું એમ તે કહેવાય છે. વિષુવવૃત્તથી ધ્રુવ સુધી સમાંતરે વર્તુળો દોરીએ, તો તેના વડે કોઈ પણ ગામ, પર્વત વગેરે ઉત્તર કે દક્ષિણ તરફના કેટલા અંશના વર્તુળ ઉપર આવે છે, તેનાથી તેનું ઉત્તર કે દક્ષિણ માપ આપણને માલમ પડે છે. આ માપ અક્ષાંશ, અને આવાં વર્તુળો ઉત્તર કે દક્ષિણ અક્ષાંશવૃત્તો કહેવાય છે. પૃથ્વીના ગોળા તમને તમારા શિક્ષક બતાવશે. તે ઉપર ધ્રુવ, વિષુવવૃત્ત, અને બીજાં ઉત્તર દક્ષિણ અક્ષાંશવૃત્તો તમે જોઈ શકશો. વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર ધ્રુવ સુધી તેમજ દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી ૯૦ અંશ છે, એટલે વિષુવવૃત્ત ઉપરજ કોઈ ગામ આવ્યું હોય તેના અક્ષાંશ શૂન્ય અંશ, ઉત્તર ધ્રુવના ઉત્તર અક્ષાંશ ૯૦ અંશ, અને દક્ષિણ ધ્રુવના દક્ષિણ અક્ષાંશ ૯૦ અંશ મળ્યાં છે. અંશ, કળા, ને વિકળા લખવા માટે તેના ચિહ્ન રૂપે અનુક્રમે ° ' " રાખવામાં આવ્યાં છે; એટલે ૧૫ અંશ, ૨૧ કળા, અને ૩૯ વિકળા લખવાં હોય, તો ૧૫°, ૨૧', ૩૯" લખવું બસ છે.

અક્ષાંશવૃત્તોનો બરાબર ખ્યાલ આવે, તે માટે એક લીંબુનાં સરખે અંતરે ચક્રતાં કાપી પાછાં બરાબર ગોઠવી દેશો, તો તેના કાપા

સ્પષ્ટ જણાશે. એ કાપાઓમાંનો વચ્ચેનો તે વિષુવવૃત્ત, અને બાકીનાં તે અક્ષાંશવૃત્તો સમજો.

પરંતુ અક્ષાંશ જણવાથી કાંઈ ચોક્કસ સ્થાન નક્કી થઈ શકતું નથી. તેમ કરવા માટે બીજી ચોક્કસ લીટીની જરૂર પડે છે. અક્ષાંશ ફક્ત ઉત્તર દક્ષિણનું માપ આપે છે; પણ પૂર્વ પશ્ચિમ માપ વગર સ્થાનનો ચોક્કસ નિર્ણય ક્યાંથી થાય ? બન્ને ધ્રુવમાં થઇને કોઈ પણ વર્તુળ પસાર થાય, તો તેનાથી પણ પૃથ્વીના બે સરખા ભાગ બને છે. એવાં વર્તુળો વડે પૂર્વ પશ્ચિમ માપ આપણને મળી શકે છે; માટે અક્ષાંશવૃત્તોની માફક, એક ધ્રુવથી બીજા ધ્રુવ સુધી, વિષુવવૃત્તને સમાંતરે કાપે એવાં અર્ધ વર્તુળો કલ્પવામાં આવ્યાં છે. તેમને ચામ્યોત્તર-વૃત્ત કહે છે. આવાં ચામ્યોત્તરવૃત્તોમાંથી એક વર્તુળ પસંદ કરવું જોઈએ; કારણ કે એમ કરવાથીજ તેનાથી પૂર્વનાં કે પશ્ચિમનાં વૃત્તો ઉપર કોઈ જગા આવી છે કે કેમ તે જાણી શકાય. બધા દેશોમાં અક્ષાંશવૃત્તોમાં મુખ્ય પદ વિષુવવૃત્તને કુદરતી રીતે અપાય છે; પરંતુ ચામ્યોત્તરવૃત્તો અથવા જેને રેખાંશવૃત્ત કહે છે તેમાં તેમ નથી. કોઈ એક પસંદ કરે છે, અને કોઈ બીજું. ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાં લંડનની પાસે આવેલા ગ્રીનિચમાં એક મોટી વેધશાળા છે, ત્યાં આવી આવી ગણતરી, અને તારામંડળ, ગ્રહમાળા વગેરેનું અવલોકન, અને તેનું ગણિત થાય છે. આથી સામાન્ય રીતે ગ્રીનિચમાંથી પસાર થતા ચામ્યોત્તરવૃત્તને મુખ્ય વૃત્ત ગણવામાં આવ્યું છે. તેનાથી પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર-રેખાંશ ગણવામાં આવે છે. ચામ્યોત્તરવૃત્તનો બરાબર ખ્યાલ નારંગી વડે તમને મળી શકશે. નારંગીની છાલ કાઢી નાખો, એટલે તમને તેની પીસીઓના કાપા દેખાશે, તે આ રેખાંશવૃત્તોના જેવા છે. ગ્રીનિચના મુખ્ય ચામ્યોત્તરવૃત્તની પૂર્વે ૧૮૦ અંશ અને પશ્ચિમે ૧૮૦ અંશ આવે છે, એ તમે પૃથ્વીનો ગોળો જોશો તો સહેલાઈથી સમજી શકશો.

અક્ષાંશ અને રેખાંશ. સૂર્યોદય.

પૂર્વે પશ્ચિમ અંતર ૩૬૦ અંશ છે. સૂર્ય પૂર્વમાં જાય છે, અને પશ્ચિમમાં આવે છે. ૨૪ કલાક પછી પાછો પૂર્વમાં આવે છે; એટલે ૨૪ કલાકમાં સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો દેખાય છે, અથવા ખરું કહીએ તો પૃથ્વી ૨૪ કલાકમાં પોતાની ધરીની આસપાસ ફરી રહે છે. ૨૪ કલાકમાં ૩૬૦ અંશ, એટલે ૧ કલાકમાં ૧૫ અંશ, સૂર્ય દેખીતી રીતે પૃથ્વીની આસપાસ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ફરે છે. આથી જેમ જેમ કોઈ શહેર કે ગામ પશ્ચિમ તરફ આવે, તેમ તેમ ત્યાં સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન, અને સૂર્યાસ્ત મોડાં થતાં જાય છે, અને તે મોડાં થવાનું માપ-૧૫ અંશ એક કલાક એ હિસાબે મળી શકે છે. કોઈ પણ એક રેખાંશ કે ચામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપર આવેલાં ગામોમાં એકજ વખતે સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન, અને સૂર્યાસ્ત થાય છે. મુંબઈના રેખાંશ ૭૨ અંશ ૫૪ કળા પૂર્વ છે; તેથી ગ્રીનિચ અને લંડન કરતાં મુંબઈમાં

મધ્યાહ્ન વહેલો થશે, અને બન્ને સ્થળના સમયમાં, ૧૫૦ નો ૧ કલાક એટલે ૧ અંશની ૪ મિનિટ અને એક ૧ કળાની ૪ સેકન્ડ એ નિયમ પ્રમાણે, ૪ કલાક અને ૫૨ મિનિટનો ફેર રહે છે. મુંબઈ-સમય પ્રમાણે બપોરના બાર વાગ્યા હોય, ત્યારે ગ્રીનિચ-સમય પ્રમાણે સવારના ૭ કલાક અને ૮ મિનિટ થાય છે.

મદ્રાસના રેખાંશ ૮૦° ૨૪' છે, એટલે મુંબઈ અને મદ્રાસના ટાઇમ વચ્ચે બરાબર અર્ધા કલાકનો ફેર પડે છે; એટલે કે મદ્રાસ-ટાઇમ મુંબઈ કરતાં અર્ધો કલાક વહેલો છે. કલકત્તા મુંબઈથી પૂર્વે ૧૫૦ રેખાંશ પર છે, એટલે ત્યાંનો ટાઇમ મુંબઈ કરતાં એક કલાક વહેલો છે. દાખલા તરીકે મુંબઈમાં સવારના ૮ વાગ્યા હોય, ત્યારે મદ્રાસમાં ૮ ક-૩૦ મિ, અને કલકત્તામાં ૯ થાય. આ વખતને સ્થાનિક ટાઇમ કહે છે; કારણ કે સૂર્યની ગતિ ઉપરથી તે નક્કી થાય છે. દરેક મોટા દેશ કે પ્રાંત પોતાનો સ્થાનિક ટાઇમ રાખી શકે, પણ તેમાં જુદા જુદા દેશ કે પ્રાંતના માણસોને મુશ્કેલી વેઠવી પડે, તેથી અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં હાલ એક સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ નક્કી કરી દાખલ કર્યો છે. એ ટાઇમ પ્રમાણે ગ્રીનિચમાં સવારના સાત વાગ્યા હોય, ત્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં બપોરના સાડાબાર વાગ્યા હોય છે. આ વખત મુંબઈના સ્થાનિક વખતથી ૬૮ મિનિટ વધારે છે.

તમને અક્ષાંશ અને રેખાંશની બરાબર સમજ પડી હશે; છતાં તેની ખાતરી કરવા નીચેના સવાલોના જવાબ શોધી કાઢો:—

૧. તમારા નકશામાં જેમ મુંબઈના અક્ષાંશ તથા રેખાંશ શોધી કાઢી તમારી નોટબુકમાં લખો.

૨. તેજ પ્રમાણે દિલ્હી, કલકત્તા, મદ્રાસ, કરાંચી, રંગુન, અલ્લાહાબાદ, લાહોર, નાગપુરના અક્ષાંશ અને રેખાંશ લખો.

૩. મુંબઈમાં જ્યારે બપોરના ત્રણ વાગ્યા હોય, ત્યારે કઈ જગ્યાએ સાંજના ૬, અને કઈ જગ્યાએ પાછલી રાતના બે વાગ્યા હશે?

૯. સૂર્ય: પડછાયો.

સવારે પૂર્વમાં સૂર્ય ઉગ્યા પછી ધીમે ધીમે આકાશમાં ઉંચે ચઢતો જાય છે, અને બપોર પછી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ નમતો જઈ સાંજે છેક અદ્દશ થઈ જાય છે, અને છેવટે રાત પડે છે. વળી સવારમાં સૂર્યનો તાપ બહુ લાગતો નથી, બપોરે ઘણોજ સખત લાગે છે, અને સાંજ પડવા આવે એટલે તાપ નરમ થતો જાય છે. સવારે અને સાંજે સૂર્યનાં કિરણો તીરક્ષ પડે છે, એટલે તાપ ઓછો લાગે છે; પણ બપોરે સૂર્ય માથે હોય ત્યારે તેનાં કિરણો સીધાં પડે છે, એટલે તાપ ઘણો લાગે છે.

હવે સૂર્ય ક્યારે ઉંચે ચઢી રહ્યો અને ક્યારે પશ્ચિમમાં નમવા માંડ્યો, તે કેવી રીતે નક્કી થઈ શકે? આને માટે એક સહેલો ઉપાય છે. દરેક ચીજને અજવાળામાં રાખવાથી તેનો પડછાયો પડે છે. એવો પડછાયો બરાબર તપાસશો, તો તમને કાંઈ જાણવાનું મળશે. તમારી શાળાના કોમ્પાઉન્ડમાં નાની સીધી લાકડીનો એક છંડો દાટો, અને લાકડી સીધી રાખો. પછી સવારે, બપોરે અને સાંજે એ લાકડીના પડછાયા તપાસી નિશાન કરો; સાંજે આ ત્રણ પડછાયા ઉપરથી તમને શું જાણવાનું મળ્યું? સવારે પડછાયો લાંબો અને પશ્ચિમ તરફનો, બપોરે બે વાગે પૂર્વ તરફનો ખરો પણ ઘણોજ ટુંકો, અને સાંજે પડછાયો લાંબો ખરો પણ પૂર્વ તરફનો બેવામાં આવશે. આ ઉપરથી તમે સમજ્યા હશે, કે પ્રકાશમાન વસ્તુની સામેની બાજુએ પડછાયો પડે છે, અને જેમ તે વસ્તુનાં કિરણો તીરક્ષ તેમ પડછાયો લાંબો, અને જેમ કિરણો સીધાં તેમ પડછાયો ટુંકો હોય છે. આ દેખાવ દરરોજ નજરે પડે છે. સવારમાં પડછાયો લાંબો અને પશ્ચિમ લાગીતો હોય છે, તે ટુંકો થતો જાય છે. એમ ટુંકામાં ટુંકો થઈ રહ્યા પછી સૂર્યાસ્ત સુધી પશ્ચિમને બદલે પૂર્વ તરફ પડછાયો લંબાતો જાય છે. જ્યારે પડછાયો ટુંકામાં ટુંકો થાય છે, ત્યારે મધ્યાહ્ન થયા સમજવા. બરાબર માથા ઉપર ઉંચે સૂર્ય આવે,

ત્યારે બીજાકુલ પડછાયો પડેજ નહિ, અને પડે તો ધણેજ ટુંકો હોય છે.

કેટલા વાગ્યા તે જાણવા સાર આજકાલ ધડિઆળો વપરાય છે; પરંતુ હજુ પણ ગામડાંમાં બધા પાસે ધડિઆળ હોતી નથી. નમને કદાચ ખબર હશે કે લોકો પડછાયા જોધને સમય આસરે કહી શકે છે. અસલના વખતમાં સૂર્યના તડકાના પડછાયા ઉપરથી, કલાક માપવાનું એક જાતનું ધડિઆળ હતું, તેને અંગ્રેજીમાં સનડાયલ (Sun-Dial) એટલે સૂર્યચક અથવા છાયાચંત્ર કહે છે. આપણે વાડામાં જેમ લાકડી દાટી ને પડછાયાની લીટીઓ દોરી હતી, તેમ આ સૂર્યચક અથવા છાયાચંત્રમાં એક જડા કાર્ડબોર્ડ (પુઠા) ની વચ્ચેમાં એક સોય તે જગાના અક્ષાંશ પ્રમાણે ઉભી રાખેલી હોય છે, અને પુઠા ઉપર લીટીઓ પાડી તેને છેડે કલાકો લખેલા હોય છે. સૂર્યોદય વખતે તેનો પડછાયો પુઠા ઉપર જ્યાં પડે છે, ત્યાં જ કલાક માંડેલા હોય છે. જેમ વખત વધતો જાય છે, તેમ પડછાયો બદલાઈ પુઠામાં જે બીજા કલાકો લખવામાં આવ્યા હોય છે તેના ઉપર પડે છે, અને એ પ્રમાણે સવારથી સાંજ સુધી વખત માલમ પડે છે. આવું ચંત્ર કેટલીક જુની વેધશાળાઓમાં જોવામાં આવે છે.

૧૦. હવાપાણી: ડુંગરી સ્થાનો.

પૃથ્વી ઉપર બધી જગાનાં હવાપાણી સરખાં હોતાં નથી. ઉનાળામાં બધી જગાએ તાપ પડે ખરો, પણ તે સરખો હોતો નથી. એજ પ્રમાણે શિયાળામાં કોઈ જગાએ ઠંડી ધણીજ પડે છે, અને કોઈ જગાએ ધણી ઓછી માલમ પડે છે. વળી વરસાદ પણ બધી જગાએ સરખો હોતો નથી. મતલબ કે પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં ગરમી, ઠંડી, અને વરસાદ ઓછાવતી અને જુદે જુદે વખતે પડે છે, તેથી જુદા જુદા દેશોનાં હવાપાણી કે આબોહવા જુદાં હોય છે.

ઉનાળામાં જ્યાં તાપ બહુ પડે છે, ત્યાંના કેટલાક લોકો શું કરે છે? તેઓ પોતાનું ગામ છોડી ઓછા તાપવાળા સ્થળમાં હવા

ખાવા ચાહ્યા જાય છે. વલસાડ પાસે તીથલ, સુરત પાસે કુંભસ, ગુજરાતની ઉત્તરે આણ્ણ પર્વત, અને મુંબઈની દક્ષિણે માથેરાન કે મહાબળેશ્વરનાં શિખરો હવા ખાવાની જગ્યાઓ છે. તીથલ અને કુંભસ દરિયાકિનારે આવેલાં છે, અને માથેરાન, મહાબળેશ્વર અને આણ્ણ પર્વતો ઉપર ગરમી ઘણી ઓછી લાગે છે, એટલે કે ઉનાળામાં પણ ત્યાં શીતળ પવન વાય છે, અને ગરમી જણાતી નથી. દરિયાકિનારા પર આવેલાં ગામોનાં હવાપાણી વિષે આગળ વાત કરીશું. હાલ પર્વતની ટેકરી પર આવેલાં ગામોનાં હવાપાણી વિષે જોઈએ.

સૂર્યમાંથી તાપ પડે છે; તેનાં કિરણો હવામાં થઈને જમીન ઉપર પડે છે, અને જમીન ગરમ થાય છે. પરિણામે જમીનની સપાટીને અડકીને રહેલી હવા ગરમ થાય છે. હવે હવા ગરમ થાય, એટલે તેનું કદ વધે છે અને પાતળી થાય છે; વળી ઠંડીથી દરેક વસ્તુ સંકોચાય છે અને ઘટ થાય છે. આમ જમીનની સપાટી આગળ રહેલી ગરમ હવા પાતળી થઈ ઉંચે ચઢે છે, અને ઉપરથી ઠંડી ઘટ હવા નીચે ઉતરે છે. ઉંચે જતાં જતાં પાતળી ગરમ હવા પોતાની ગરમી આસપાસ ફેલાવી દેવાથી ઠંડી પડે છે અને ઘટ થાય છે, અને નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં ઠંડી ઘટ હવા જમીનની ગરમી શોષી લઈ ગરમ અને પાતળી થાય છે. આ પ્રમાણે ગરમ અને પાતળી તથા ઠંડી અને ઘટ હવાનો પ્રવાહ ઉંચે નીચે ચાલ્યા કરે છે.

પૃથ્વીની સપાટી આગળની હવા ગરમ અને જેમ જેમ તેનાથી ઉંચે જતા જઈએ, તેમ તેમ હવા ઠંડી માલમ પડે છે. આવાં કારણોને લીધે ઉંચા પ્રદેશોમાં ઠંડી વિશેષ પડે છે, અને પર્વતનાં શિખરો ઉપર નીચાં મેદાનોમાં પડતી ગરમીનો અનુભવ થતો નથી. જેમ જેમ દરિયાની સપાટીથી કેાઈ સ્થળ ઉંચું, તેમ તેમ ત્યાં ગરમી ઓછી હોય છે. દર ૩૦૦ ફીટ ઉંચાઈએ ઉષ્ણતામાન (ગરમીનું માપ) ૧° અંશ ઓછું થતું જાય છે. એથીજ પર્વતનાં શિખરો ઉપર પણ ગામો વસાવવામાં આવ્યાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં આવા કારણે વસેલાં

ગામોમાં સૌથી જાણીતું મહાબલેશ્વર છે. આવાં ડુંગરી સ્થાન (Hill-Stations) હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં છે. સીમલા, ટાન્નિલિંગ, મસુરી, નૈનીતાલ, મરી, ઉત્તાકામંડ વગેરે ઉનાળામાં હવા ખાવા જવાનાં મથકો છે.

ડુંગરી સ્થાનો ઉપર હાલ તો લોકો ફક્ત હવા ખાવા જાય છે, પરંતુ પ્રાચીન અને મધ્ય કાળમાં ડુંગરી સ્થાનો ઉપર કિલ્લા બાંધવામાં આવતા હતા, અને દુરમનોની ચઢાઇ વખતે બચાવ માટે અતિ ઉપયોગી થઈ પડતા, તેથી રાજ્યોનાં પાટનગરો પણ આવાંજ સ્થળોએ સ્થાપવામાં આવતાં હતાં. કાશિઆવાડમાં જુનાગઢના ગિરનાર ઉપર, પંચમહાલમાં ચાંપાનેરના પાવાગઢ ઉપર, અને મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજીનું પાટનગર સિંદગઢ આવી જાતનાં જાણીતાં સ્થળો છે. વળી ડુંગરી સ્થાનોમાં ગરમી ઓછી, અને ત્યાં શહેરોની ખટપટ અને ધોંધાટ નહિ હોવાથી અને વસ્તી ઓછી હોવાથી પૂરી શાંતિ મળે છે. ત્યાંની કુદરત અતિ રંગિઆમણી, હવા ચોકળી અને પાણી સારાં હોય છે.

૧૧. નદીઓ: મેદાનો-ખીણો.

જમીનની આકૃતિઓ: નદીની જન્મકથા.

વરસાદ પડે ત્યારે કેવો દેખાવ થાય છે ? રસ્તા ઉપર ફરી વળેલું પાણી ત્યાં ભરાઇ રહેતું નથી. જે તરફ જમીનનો ઢાળ હોય તે તરફ પાણી ચાલ્યું જાય છે. મતલબ કે એ પાણી પાસેની નદીમાં ખલવાઇ જાય છે. એ પ્રમાણે પાણી સહેલાઇથી નદીમાં ચાલ્યું જાય, તે માટે સુધરાઇખાતા તરફથી ખુલ્લી ગટરો ખોદવામાં આવે છે. પરંતુ જો પાસે નદી ન હોય, તો આખરે પાણી ધીમે ધીમે જમીનમાંજ પચી જાય છે, એટલે કે જમીનની માટીનાં છિદ્રોમાં થઇને ઉંડાણમાં ઉતરી પડે છે. જ્યાં સુધી પૃથ્વીના પડ ઉપરની માટી છિદ્રવાળી હોય, ત્યાં સુધી તો એ પાણી નીચેજ ઉતરી જાય છે એ

વાત ખરી, પણ થોડે ઘણે ઉંડાણમાં ચીકણી માટી આવે છે, અને તેમાં થઇને પાણી નીચે જઇ શકતું નથી.

જમીનની સપાટીમાં ઉંડા ખાડો પાડીએ, તો થોડે ઘણે ઉંડે ચીકણી માટી આવે છે, અને ત્યાં આનુબાનુથી છિદ્રવાળી માટીમાં થઇને પાણીનાં ઝરણુ આવી તે ખાડામાં ભેગાં થાય છે. આવા ખાડાને આપણે કુવો કહીએ છીએ. કુવામાં જે પાણી આવે છે, તે જમીનની અંદરથી વહેતું આવે છે, એટલે જમીનના પડમાં રહેલા ખાર સાથે મળી જાય છે; તેથી કુવાનું પાણી વરસાદના પાણી જેવું સ્વાદમાં મીઠું લાગતું નથી, પણ જરા મોળું કે ખાંડ લાગે છે. ચીકણી માટીના પડ ઉપર પાણી રહીને ઢળાણ તરફ વહે છે, અને ન્યારે વહેતાં વહેતાં જમીનની સપાટી ઉપર કોઈ જગ્યાએ આવી પહોંચે છે, અને તે બહાર નીકળીને વહે છે, ત્યારે તેને ઝરો કહે છે. આવા ઝરા ડુંગરી પ્રદેશમાં ઘણા હોય છે. મુંબઈથી પૂના જનારને રસ્તામાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની હારોમાં ટેકાણે ટેકાણે આવા ઝરા જોવાનું બની આવે છે. માથેરાનમાં મેસેટરિગ્રા (મેસેટ સાહેબે શોધી કાઢેલા ઝરા) જાણીતો છે.

વરસાદનું ઘણું ખર્ચ પાણી જમીનમાં ઉતરી પડતું નથી, પણ જમીનની સપાટી ઉપર વહી જઇ નદીઓમાં મળી જાય છે. હવે આવી નદીઓ ક્યાંથી થઇ? નદીઓ જમીન પર પડતું વરસાદનું પાણી વહી જવા માટે કુદરતે બનાવેલી છે. પર્વત તથા ડુંગરો ઉપરથી વરસાદનું પાણી નીચે ઉતરી પડે છે. પર્વતના ઝરાઓનાં પાણી ભેગાં થઇ જે તરફ જમીનનો ઢાળ હોય, તે તરફ પાણીનો રેલો ચાલવા માંડે છે; વળી આસપાસથી નીકળતા એવા બીજા રેલાઓ સાથે ભેગા થઇ જાય છે, અને પછી નદી બને છે.

વળી આગળ જતાં જતાં આ પ્રમાણે બનેલી એક નદી બીજી નદીઓ સાથે મળે છે, અને એમ ભેગી થએલી નદીઓમાંથી એક મોટી નદી થઈ દરિયામાં મળી જાય છે. પરંતુ દરિયા તરફ જતાં માર્ગમાં મોટો ખાડો મળી આવે, તો નદીઓનું પાણી તેમાં ખલવાઈ જાય, અને ત્યાં એક સરોવર પણ બને; આવી નદી

સરોવરને મળતી નદી કહેવાય છે. વળી કોઇક વાર ખાડાને બદલે રેનાળ જમીનમાં આવતી નદીઓનું પાણી પથરાઈ જાય છે, ત્યારે એવી નદીઓનું મુખ રણનેજ ગણવામાં આવે છે. આમ સમ-જાયુ દશે કે નદીઓનો જન્મ કે મૂળ પર્વતમાં હોય છે, અને તેનું મુખ સાગર, સરોવર, કે રણમાં હોય છે. તાપી અને નર્મદા દરિયાને મળે છે, રજપૂતાનાની લુણી, તથા ઉત્તર ગુજરાતની બનાસ અને સરસ્વતી કચ્છના રણમાં પડે છે, અને રશિઆઇ તુર્કસ્તાનમાં સીરદર્યા અને આમુદર્યા નામની મોટી નદીઓ એરઝ નામના સરોવરમાં પડે છે.

પર્વત ઉપરથી પાણી નીચે પડે, તે કાષ્ઠિક ઓછાવત્તા બેલથી અને વેગથી પડે એ દેખીતું છે, તેથી પર્વતોની બાજુઓ એટલા ભાગમાં ધસાઇને ત્યાં નિકારીઓ પડે છે. આમ કેટલોક વખત ક્રિયા ચાલુ રહે, એટલે પર્વતની ટુંકોના વચ્ચેના ભાગમાં ઝાંખો ચીસો પડતો જાય છે, અને તે ચીસામાં થઇને નદીનું પાણી વહે છે. આ પ્રમાણે બનતા ચીસાને ખીણ કહે છે. ખીણ કાંઇ તદ્દન સીધી હોઈ શકે નહિ, એટલે નદી તેમાં સર્પાકારે વાંકીચુંકી વહે છે.

નદી વાકીચુંકી વહેવાથી એક બાજુ પર ધસારો વધુ લાગે છે, જેથી તે તરફ જમીન ધસાઈ ધસાઇને સપાટ થવા માંડે છે. આ રીતે હજારો વર્ષ પછી નદીના બંને કિનારા ઉપર સપાટ જમીન થઇ ધણી માઇલ સુધી એક સપાટ મેદાન બની રહે છે. વળી મુખ્ય નદીનું મેદાન તેની શાખાઓના મેદાનો સાથે મળી જાય છે, ત્યારે ધણું મોટું મેદાન બને છે, અને તે મેદાન મુખ્ય નદીનો પ્રદેશ ગણાય છે.

સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે બનતાં નદીનાં મેદાનો બહુજ ફળ-દુપ હોય છે. ત્યાં ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ સારી રીતે ચાલે છે, અને વરતી પણ ધણી ગીચ હોય છે. ગંગાનો પ્રદેશ આ રીતે બનેલું વિશાળ મેદાન છે; તેમજ પંજાબ પણ સિંધુનું મેદાન ગણી શકાય. આ ઉપરથી તમે જોશું કે નદી જન્મ વખતે કુદરતી અને પછાડા ભારતી હોય છે; તેમજ પ્રવાહ ધણી વેગવાન અને નડતરને

ધસી નાખવાની શક્તિવાળો હોય છે. ખીણોમાંથી પસાર થનાં નદી પહોળી થાય, પણ પ્રવાહનો વેગ ઓછો થાય; એટલે મોટા પથ્થરને બદલે નાના પથ્થરજ પાણી સાથે તેમાં ઘસડાઇ શકે. આથી ઘસારાની શક્તિ કાંઇક મંદ પડે, અને કાદવ-પથ્થર સાથે ઘસડાતા બંધ થઇ કિનારા પર તેમજ તળીએ કાંઈક અંશે જનમી રહેવા માંડે છે. ખીણમાંથી મેદાનમાં આવ્યા પછી શાખાએ. બેંગી થવાથી નદીમાં પાણી વધતું જાય, પટ પહોળો થાય, કાદવકીચડ જામતો જાય, પણ ઘસારાની શક્તિ વધુ મંદ પડે છે. નદીના છેવટના ભાગમાં એટલે કે મુખ આગળ પ્રવાહનો વેગ ઘણો ઓછો થઇ જાય છે, અને દરિયાના ખીજ દિશામાં વહેતા પાણી સાથે મિશ્ર થનાં નદીમાં ઘસડાઇ આવેલો કાદવકીચડ દિવસે દિવસે જામતો જઈ નદીના પાણીની સપાટી ઉપર તેના મુખ આગળ એટ રૂપે બદાર આવે છે, એટલે નદીના બે ફાંટા પડી જાય છે. તેજ પ્રમાણે વધુ કાળ જતાં એકેક ફાંટાના બે એમ ફાંટાની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને ફાંટાઓ વચ્ચે નવી જમીન બનતી જાય છે. આ જમીન ત્રિકોણાકૃતિવાળી હોવાથી તેને અંગ્રેજીમાં ડેલ્ટા (Delta) કહે છે; પણ દરિયામાં ભરતીનું જોસ ધણું હોય, તો આ પ્રમાણે નદીના મુખ આગળ કાદવકીચડ કરતો નથી, અને ત્રિકોણાકૃતિવાળો પ્રદેશ ન બનતાં નદીનું મુખ પહોળું અને ઊંડું બને છે. ગંગા તથા સિંધુના મુખ આગળ સુંદર ત્રિકોણાકારવાળા પ્રદેશ બન્યા છે, અને તાપી અને નર્મદાનાં મુખ ઊંડાં અને પહોળાં રહ્યાં છે.

નદીઓનું મૂળ પર્વતમાં છે, અને પર્વતની બન્ને બાજુએથી પણ નદીઓ નીકળે છે; એટલે બે નદીઓને છુટી પાડવાનું કામ પણ પર્વત કરે છે. બન્ને તરફથી નીકળતી નદીઓ જુદી જુદી દિશામાં વહે છે, અને તે બેની વચ્ચે પર્વત, ડુંગર કે ઊંચી જમીન હોય છે, તો તેને જળસ્રોત પ્રદેશ કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિમાલય, સહ્યાદ્રિ, અને વિંધ્ય એ ત્રણ પર્વતની હારો અગત્યના જળસ્રોત પ્રદેશો છે.

વિભાગ ૨ જો.

રાજકીય ભૂગોળ.

૧૨. એશિયા ખંડ: સામાન્ય ભૂગોળ.

તમને માલમ છે કે આપણા ગુજરાત હિંદુસ્તાનનો એક વિભાગ છે, અને એ દેશ એશિયા ખંડમાં સમાયલો છે; માટે દરે એશિયા ખંડ વિશે તમને વિશેષ માહિતી મળશે. એ વિગતો ખરા-ખર સમજવા માટે તમારે ચીકણી માટી વડે એ ખંડનો નમુનો તૈયાર કરવો, અને તે ઉપરાંત એ ખંડનો નકશો પણ બનાવવો.

એશિયા ખંડ પૃથ્વીના સઘળા ખંડોમાં સૌથી વિશાળ છે. એના વિસ્તાર લગભગ પોણાબે કરોડ ચોરસ માઇલ છે, અને તેની અંદર પૃથ્વી ઉપરની તમામ જમીનનો ત્રીજો ભાગ આવી જાય છે. એની વચારેમાં વધારે લંબાઈ ૫,૩૦૦ માઇલ, અને પહોળાઈ ૩,૬૦૦ માઇલની છે. આ ખંડ ૧°-૧૬' અને ૭૭° ૩૭' ઉત્તર અક્ષાંશની વચ્ચે આવેલો છે, એટલે વિષુવવૃત્તથી શરૂ થઈ તે છેક ઉત્તર ધ્રુવની નજીક પહોંચે છે. વળી આ ખંડ ૨૬° ૫' પૂર્વ રેખાંશ અને ૧૬૯° ૪૪' પશ્ચિમ રેખાંશની વચ્ચે આવેલો છે, એટલે એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગોના મધ્યાક્ષાંશમાં લગભગ ૧૫ કલાકનો ફેર રહે છે. ટુંકમાં એટલું જ કે ત્યારે તેની પૂર્વમાં સૂર્યોદય થાય, તે વખતે પશ્ચિમમાં સૂર્યાસ્તનો વખત આવી પહોંચે છે.

સીમા:—એશિયા ખંડની ઉત્તરે આર્કટિક મહાસાગર, અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે. એ બે મહાસાગરો બહેરિંગની સામુદ્રધુનિથી જોડાએલા છે; વળી બહેરિંગની સામુદ્રધુનિથી એશિયા ખંડ ઉત્તર અમેરિકાથી જુદો પડે છે. આ સામુદ્રધુનિ સાંકડી અને છાછરી છે; તેથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે, કે એ સામુદ્રધુનિ પહેલાં

એશિયનભૂમિ હશે, અને ઉત્તર અમેરિકા એશિયા સાથે જોડાએલો હશે. આ અનુમાનને પ્રાણી, વનસ્પતિ, તથા ભૂમિરચના વગેરેના મળતાપણાથી

એશિયા ખંડ: ભૂમિરચના.

ટેકા મળે છે. એશિયાની દક્ષિણમાં હિંદી મહાસાગર આવેલો છે. હિંદી અને પાસિફિક મહાસાગરોનાં પાણી અગ્નિ કોણમાં ભેગાં થાય છે, ત્યાં નાનામોટા ઘણા દ્વીપોનો સમૂહ આવેલો છે. આ દ્વીપો મલયદ્વીપસમૂહ કહેવાય છે. આ દ્વીપસમૂહ અને તેના દ્વીપોની વચ્ચે આવતી સામુદ્રધુનિઓ તપાસતાં આપણને એમ લાગે છે, કે પ્રાચીન કાળમાં આ દ્વીપો એક બાબુથી એશિયા ખંડને અને બીજી બાબુએ આફ્રિકા ખંડને જોડતા હોવા જોઈએ. પ્રાણી અને વનસ્પતિ પણ આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. એશિયાની પશ્ચિમે યુરલ પર્વત, યુરલ નદી, કારિપઅન સમુદ્ર, કૅકેસસ પર્વત, કાળો સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને રાતો સમુદ્ર આવેલા છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને રાતો સમુદ્રની વચ્ચેની સુએઝની સંયોગિભૂમિથી એશિયા ખંડ આફ્રિકા ખંડ સાથે જોડાયેલો હતો. હાલે વ્યવહારના માર્ગ સરળ અને ટુંકા કરવા માટે એ સંયોગિભૂમિમાં મોટી નહેર ખોદી રાતો સમુદ્રને ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે, અને તેથી એશિયા આફ્રિકાથી જુદો પડ્યો છે. આ ઉપરથી એશિયા ખંડ પૃથ્વીના દરેક ખંડ સાથે હાલ નહિ તો પહેલા જોડાયેલો હતો, એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

કિનારો:—એશિયાની ત્રણ બાબુએ મહાસાગરો અને પશ્ચિમ બાબુએ કેટલાક સમુદ્રો આવેલા છે, છતાં કિનારો જોઈએ તેટલો ખુણાખાંચાવાળો અને ઉપયોગી નથી. ઉત્તરમાં આર્કટિક મહાસાગરમાં નિરંતર બરફ રહેવાથી ઉત્તર કિનારો દરિયાઈ માર્ગે વેપાર માટે અનુકૂળ નથી. પૂર્વ તરફ કિનારા બે છે; એક મુખ્ય ભૂમિનો, અને બીજો બેટોનો. આ કિનારા તરફ બેટોનું જાણે તોરણ ટાંગ્યું હોય એવું જણાય છે. એ તોરણ અને મુખ્ય ભૂમિની વચ્ચે નાના સાગરો અને સામુદ્રધુનિઓ આવેલી છે, તેથી વેપારરોજગારને અનુકૂળ પડે છે. ઉત્તર તરફથી જોતાં બહેરિંગ સમુદ્ર, આલેક્સાન્ડરનો સમુદ્ર, જાપાની સમુદ્ર, પીળો સમુદ્ર, તથા પૂર્વ અને દક્ષિણ ચિનાઈ સમુદ્ર

આવેલા છે, તેમજ જાપાન, ફ્રાંસ અને ફિલિપાઇનના મુખ્ય બેટા છે. દક્ષિણ દિશામાં હિંદી મહાસાગરના બે મુખ્ય વિભાગ અરબી સમુદ્ર અને બેંગાળનો ઉપસાગર છે; તે અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીન એમ ત્રણ દીપકલ્પને છુટા પાડે છે. વળી ધરિાનનો અખાત અને સિઆમનો અખાત પણ જાણવા જેવા છે. પશ્ચિમનો કિનારો બહુ ટુંકો છે, અને તે વિષે કાંઈ ખાસ વિગત જાણવાની હાલ જરૂર નથી. એશિઆનો કિનારો આ પ્રમાણે બહુ ખુલાખાંચાવાળો ન હોવાથી તેમાં બંદરો ઓછાં છે, અને અંદરના ભાગોમાં હવાપાણી ઉપર દરિયાની અસર ઓછી થાય છે.

પર્વતો અને ઉચ્ચપ્રદેશો:—એશિઆ ઉચ્ચપ્રદેશનો ખંડ છે એમ કહેવાય ખરૂં. ઇશાન કોણથી આવતા સ્ટેનોવોઇ, ચાન્સોનોઈ, આલતાઇ, ને થ્યાનશાન પર્વતો, પૂર્વથી આવતા કચુએનલુન પર્વત, અને અગ્નિ કોણમાંથી આવતા હિમાલય અને કારાકોરમ પર્વતો એક સ્થાનમાં સાથે ભેગા થાય છે; તે સ્થાન પામીરના ઉચ્ચપ્રદેશ તરીકે ઓળખાય છે. પૃથ્વીના સર્વ ઉચ્ચપ્રદેશોમાં તે ઉંચો છે, તેથી તેને ‘પૃથ્વીના છાપરાની’ ઉપમા આપવામાં આવી છે. કચુએનલુન પર્વત અને હિમાલયની વચ્ચે પણ તિબેટ નામનો એક અગત્યનો વિશાળ ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. તેના કેટલાક ભાગો ૧૫,૦૦૦ ફીટ ઉંચા છે. વળી આલતાઇ અને કચુએનલુન પર્વતોની વચ્ચે પણ મોંગોલિઆનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. હિમાલય પૂર્વ તરફથી દક્ષિણ તરફ ફેલાઈ જઈ અલ્બર્ગમાં આરાકાન-ચોમા નામે ઓળખાઈ દરિયામાં અદસ્ય થઈ જાય છે, અને સુમાત્રા, જાવા વગેરે બેટામાં પાછો દેખાય છે. પામીરની ગાંઠમાંથી પર્વતોની હારો બીજી બાજુએ પાછી નીકળે છે. નૈઋત્ય કોણ તરફ સુલેમાન, હાલા, અને કિથોર નીકળે છે, અને બલુચિસ્તાનની દક્ષિણે પસાર થઈ ધરિાનના દક્ષિણ કિનારા આગળ એગ્રોસ પર્વતના નામથી ઓળખાય છે. પશ્ચિમ તરફ હિંદુકુશ પર્વત અને એલ્બર્ગ પહાડ આવેલા છે. આ બન્ને ફાંટા

આર્મીનિયાના ઉચ્ચપ્રદેશમાં પાછા ભેગા થાય છે. હિંદુકુશ, એલ્બર્ઝ તથા એગ્રેસ પર્વતોની વચ્ચેનો પ્રદેશ પણ ઉચ્ચ છે. તે ધરાનના ઉચ્ચ-પ્રદેશ તરીકે જાણીતો છે. આર્મીનિયાની ગાંઠમાંથી વળી ફાંટા નીકળે છે, અને એશિયા માધ્યમીના ઉત્તર-દક્ષિણ કિનારા ઉપર નાના પર્વતોની દારો થઈ ઉચ્ચપ્રદેશ બનાવે છે.

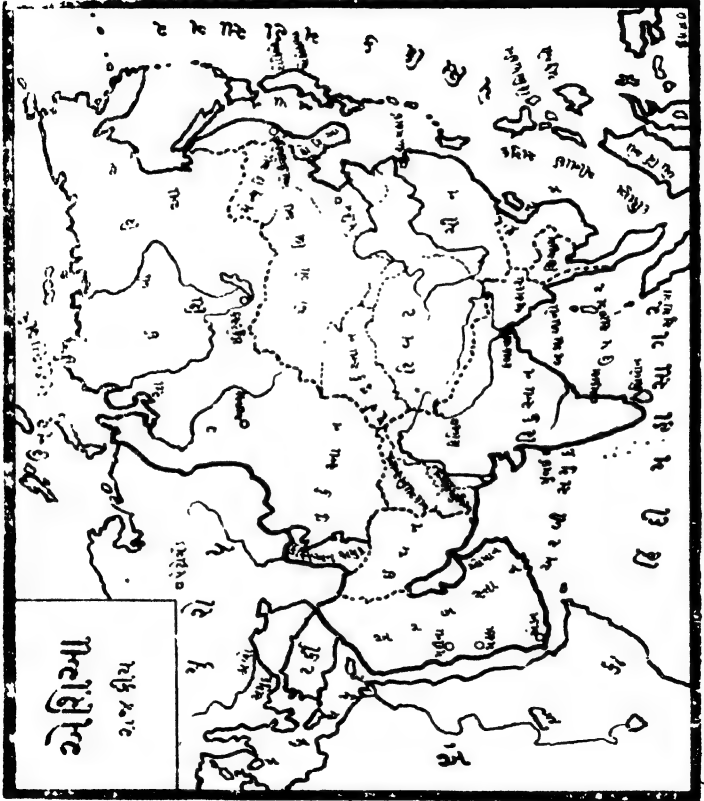
એશિયા ખંડ: ગિરિમાળા.

આ સાંકળના પર્વતો અને ઉચ્ચપ્રદેશો ઉપરાંત એશિઆમાં ખીજા પર્વતો, પહાડો, અને ઉચ્ચપ્રદેશો પણ છે. અરબસ્તાનનો ઉચ્ચપ્રદેશ એશિઆના નૈર્ઋત્ય કોણમાં આવેલો છે. હિંદમાં વિંધ્ય, પશ્ચિમઘાટ, અને પૂર્વઘાટની વચ્ચે ત્રિકોણાકૃતિવાળો દ્રષ્યભૂતો ઉચ્ચપ્રદેશ તમને જાણીતો લશે. યુરોપ અને એશિઆની સરહદ ઉપર યુરલ અને કૉકેસસ પર્વતો આવેલા છે. આ બધા પર્વતોમાં સૌથી ઉંચો દિમાલય પર્વત છે. એના સૈંધવી વધુ માહીતી તમને આગળ આપવામાં આવશે.

નદીઓ અને મેદાનો:—રુટેનોવોઇથી પામીરના ઉચ્ચપ્રદેશ સુધીના પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીઓ ઉત્તર તરફ જમીનના ઢાળની દિશામાં વહે છે, અને ઘણે જાગે આર્કટિક મહાસાગરને મળે છે. આ નદીઓમાં મુખ્ય ઓખી, યેનીસી, અને લીના છે. એ ત્રણેનાં મેદાન ભેગાં થઈ એક વિશાળ મેદાન બનેલું છે. એ મેદાન સૈમી-રિઆનું છે. સૈમીરિઆને આ નદીઓ બહુ ઉપયોગમાં આવતી નથી; કારણકે તેઓ જમીનના બરફવાળા ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે, અને વળી શિઆળામાં તેમનાં પાણી પણ ઠરી જાય છે.

ખીજો અગત્યનો જળક્ષેપક પ્રદેશ હિમાલયનો છે. તેમાંથી ગંગા, સિંધુ, અને બ્રહ્મપુત્રા નામની નદીઓ નીકળી હિંદી મહાસાગરને મળે છે. સિંધુ વિના પંજાબ અને સિંધ રણ જેવા થઇ જત; ગંગા વડે સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર, અને બંગાળા આબાદી પામ્યા છે, અને બ્રહ્મપુત્રા આસામને આશિષ રૂપ છે. આ નદીઓના પ્રદેશો સપાટ મેદાનો જેવા બન્યા છે. હિમાલય અને ચીનના પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીઓમાં ધરાવદી, મિનામ અને મિકાંગ છે. ધરાવદી બ્રહ્મદેશની ગંગા ગણી શકાય. મિનામ તેજ પ્રમાણે સિઆમને, અને મિકાંગ હિંદી ચીનને ઉપયોગી છે. ચીન દેશના પર્વતોમાંથી પૂર્વ તરફ વહેતી નદીઓમાં મુખ્ય આમુર, હોઆંગહો, ચાંગસેક્યાંગ અને સિક્યાંગ છે. તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળે છે. આમુરને લીધે

મંચુરિયામાં, અને થાંગ્સેકયાંગ તથા હોઆંગહોને લીધે ઉત્તર અને મધ્ય ચીનમાં ઉપયોગી મેદાનો અનેલાં છે.

અશિઆ ખંડ: રાજકીય પ્રદેશો.

કુદિસ્તાન અને આર્મિનિઆના ઉચ્ચપ્રદેશમાંથી યુક્રેટિસ અને તૈગ્રિસ નામે નદીઓ દક્ષિણ તરફ જઈ ધરતી અખાત તરફ વહે છે, અને એ જ નદીઓનો પ્રદેશ એમોપોટેમિઆના પ્રદેશ તરીકે જાણીતો છે. આ ઉપરાંત પામીરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી પશ્ચિમ તરફ સીરહ્યા અને આમુદ્યા નામે નદીઓ નીકળી એરલ સમુદ્રને મળે છે, અને પૂર્વ તરફ વહેતી તારિમ નદી લાખનોર નામના સરોવરને મળે છે. આ નદીઓને લીધે રશિઅન અને ચિનાઈ તુર્કસ્તાનનાં મેદાનો ખનેલાં છે. આ નદીઓ સમુદ્રને જદલે સરોવરમાં પડે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ સર્વ નદીઓમાં લાંબામાં લાંબી યાંગ્સેકયાંગ છે. તેની લંબાઈ ૩,૨૦૦ માઇલ છે, અને વ્યવહારના જળમાર્ગ તરીકે અતિ ઉપયોગી છે. આપણા દેશને માટે સૌથી ઉપયોગી નદી ગંગા છે.

૧૩. એશિઆ ખંડ: રાજકીય પ્રદેશો.

એશિઆ ખંડના ઉચ્ચ નીચા પ્રદેશો ધ્યાનમાં લઈ ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ, નૈર્ઋત્ય, અને મધ્ય એશિઆ એમ પાંચ વિભાગ પાડી શકાય. ઉત્તર એશિઆ એટલે સૈબીરિઆનું મેદાન; પૂર્વ એશિઆ એટલે ચીનનું મેદાન અને જાપાનના ટાપુઓ; દક્ષિણ એશિઆ એટલે હિંદ અને હિંદી ચીનનાં ક્ષણરૂપ મેદાનો; નૈર્ઋત્ય એશિઆ એટલે ધરિન, અરબસ્તાન, કુદિસ્તાન, તથા એશિઆ માઇનોરના ઉચ્ચપ્રદેશો; અને મધ્ય એશિઆ એટલે પામીર, તિબેટ, તથા મોંગોલિઆના ઉચ્ચપ્રદેશો. આ પ્રમાણે એશિઆના કુદરતી વિભાગો પડી શકે; પણ હવે આપણે એશિઆ ખંડમાં આવેલાં રાજ્યો અને દેશો વિશે જોઈએ.

અ. ઉત્તર એશિઆ, અને ઉત્તર તરફનાં મેદાનો.

એશિઆઈ રશિઆ.

આ મોટા દેશ એશિઆ ખંડનો ત્રીજો ભાગ છે, અને તેમાં રશિઅન તુર્કસ્તાન, કાકેશિઆ અને સૈબીરિઆના પ્રદેશો આવેલા છે.

(૧) રશિયન તુર્કિસ્તાન:—કાસ્પિયન સમુદ્ર, એરલ સમુદ્ર અને તેમના પ્રદેશો, અને તેની પૂર્વે આવેલા આફકાસ સરોવરના પ્રદેશોના રશિયન તુર્કિસ્તાનમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રદેશો રશિયન હકુમતની દેખરેખ નીચે છે. એમલ વેશનો પાદશાહ આખર આજ તુર્કિસ્તાનમાંથી દિંદમાં ઉતરી આવ્યો હતો. આ દેશ સપાટ, નિચાણ-વાળો, ઢળનો અને દરિયાથી દૂર આવેલો છે. આમુદર્યા અને સીરહર્યા નામની બેજો મોટી નદીઓ તેમાં વહે છે; પરંતુ જેમ જેમ તેઓ તેમના મૂળથી આગળ વહે છે, તેમ નાની ને નાની થતી જાય છે. આમ છતાં પાણી માટે તેમના પરજ આધાર રાખવો પડે છે.

ઉનાળામાં હવા ઘણી ગરમ અને સુકી રહે છે, શિયાળામાં ઠંડીનું જોર પણ બહુજ હોય છે, અને વળી વરસાદ પણ બહુ થોડો વરસે છે; તેથી આખો પ્રદેશ ઉજ્જડ રહે છે. મુખ્ય પાક માત્ર ધાત્ર, રૂ, તમાકુ, તથા કેટલાંક ફળ છે. આ દેશમાં ધરાનની શેનરંજીઓ તથા પિત્તળનાં વાસણો, રશિયાનું કાપડ, અને અરબી ઘોડા વેચાય છે.

રશિયાના યુરોપીય અને એશિયાઈ મુલકોના વહેવાર સળંગ કરવા માટે રશિયાની સરકારે એક મોટી રેલવે બાંધી છે. તેની સાથે આ દેશનાં ગામોને પણ જોડી દેવામાં આવ્યાં છે. એ રેલવે પર આ દેશનું મર્વ નામનું ગામ આવેલું છે, અને આમુદર્યાને બીજે પાર બેખારા નામનું જાણીતું ગામ છે. તેમાં મરિનદો ઘણી છે, અને પ્રજા મુસલમાન છે. સમરકંદ એક પ્રખ્યાત અને વ્યાપારી શહેર છે. એ શહેર તૈમુરની રાજધાની હતું. વળી સીરહર્યા બોળંગીને જતાં તારકંદ શહેર છે; તેમાં રશિયન ગવર્નર રહે છે. અહીંથી રૂ, રેશમ, ને સુકાં ફળો યુરોપમાં જાય છે, ને યુરોપથી બીજે સામાન ત્યાં આવે છે.

પૂર્વ કાળમાં આ દેશ સમૃદ્ધ હતો, અને ત્યાં બળવાન રાજ્યો જન્મ્યાં હતાં. ધરાન સાથે વારંવાર થતા વિગ્રહોમાંના એક પ્રસંગમાં તુર્કિસ્તાન અથવા તુરાન તરફથી સોહરાબ, અને ધરાન તરફથી તેના આપ રૂસ્તમનાં પરાક્રમો અને દ્વંદ્વયુદ્ધની વીરકથા મહાન કવિફિરદોસી-

એ શાહનામામાં ગાઇ છે. મધ્ય કાળમાં તૈમુર મહા પરાક્રમી રાજા થયો, તે તેણે હિંદુસ્તાન તેમજ યુરોપીય દેશો પણ ધ્રુજવ્યા હતા. એજ દેશના લોકોએ યુરોપ તરફ પ્રયાણ કરી યુરોપમાં તુર્કી સામ્રાજ્યનો પાયો નાખી કૉનસ્ટન્ટિનોપલ (ઇસ્તમબુલ) માં રાજધાની સ્થાપી. આ દેશ રશિઆના સામ્રાજ્યમાં જોડાઇ ગયો હતો; પણ ઇ. સ. ૧૯૧૪માં મહાન યુરોપીય વિગ્રહ થયો, ત્યારથી આ દેશ રશિઆથી સ્વતંત્ર થયો છે.

(૨) કૉકેશિઆ:—કાળા અને કાર્પિઅન સમુદ્રની વચ્ચેનો કૉકેસસ પર્વત આ પ્રદેશમાં થઇને જતો હોવાથી એનું નામ કૉકેશિઆ પડ્યું છે. આ જમ્યા પ્રદેશનો ઘણો ભાગ ઉજ્જડ છે, પરંતુ દક્ષિણમાં કાર્પિઅન સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. ત્યાં ઘઉં, મકાઈ, દ્રાક્ષના વેલા, નારંગી અને શેતુર વગેરે ફળો થાય છે. આ દેશના ટુંગરામાંથી સોનું, રૂપું વગેરે મળી આવે છે. કાર્પિઅન સમુદ્રના છેડા આગળના પ્રદેશના નાકા પર આફ્રીકાનામનું બંદર આવેલું છે; ત્યાં કેરોસીનના ઘણા કુવાઓ છે. કાળા સમુદ્ર ઉપરના આટમ બંદર સાથે એને રેલવેનો સંબંધ છે, તેથી આટમ થઇને આગમોટા મારફતે કેરોસીન દેશાવર જાય છે. આખી દુનિયામાં કેરોસીનના વેપારી બંદર તરીકે આટમ જાણીતું છે. એજ રેલવે ઉપર તિક્કલીસ નામનું આ દેશનું મુખ્ય શહેર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં શરૂ થએલા મહાન યુરોપી વિગ્રહ પહેલાં કૉકેશિઆ રશિઆને તાબે હતું. હાલ એનાં બે સ્વતંત્ર રાજ્યો કરવામાં આવ્યાં છે.

(૩) સૈબીરિઆ:—રશિઆઇ તુર્કસ્તાનથી જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ, તેમ સૈબીરિઆનું મેદાન આવે છે. એ દેશ રશિઅન હકુમતની દેખરેખ નીચે છે; એની દક્ષિણની જમીન બેન્ગવાળી, લીલા ચારાવાળી, અને કેટલેક અંશે ફળદ્રુપ માલમ પડે છે. સિઆળામાં ઘણી ઠંડી અને જિનાળામાં ગરમી ઘણી સખત પડે છે; એટલે આપણા જેવો પાક ત્યાં થતો નથી. એમની મુખ્ય જાત કિર્ચિઝના નામથી જાણીતી છે.

સૈબીરિયાના મધ્ય ભાગમાં જંગલનું પ્રમાણ વધારે છે, અને તેમાં મોટાં મોટા જંગલી જાંઠા માલમ પડે છે. આથી ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે, પણ શિયાળામાં ઈંડીનું જેતર વિશેષ હોવાથી અનાજ ખરાબર પાકી શકતું નથી. ઉત્તરના ભાગમાં તો ઈંડી અનિશ્ચય હોય છે, એટલે ઘાસ સિવાય જાડપાન તો ઉગી શકનાજ નથી; તે ટુંકા મેદાનના નામથી ઓળખાય છે. તેના ઉપર રેન્ડીઅર નામનાં એક જનના દરજાનાં ટોળાં ચર્ચા કરે છે. ખરફ ઉપર સહેલાઈથી ઘસડી શકાય તેવી ગાડીઓમાં રેન્ડીઅરને જોડવામાં આવે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં વસ્તી ઘણી ઓછી છે, અને પ્રજા અર્ધી જંગલી અવસ્થામાં માલમ પડે છે.

આ મોટા મેદાનની દક્ષિણે આલતાઇ, ચાન્સોનોઈ અને રૅટ્નોવોઇ જંગલોની દ્વારે આવેલી છે. ત્યાં મોનું, રૂપું, સીસું, ત્રાંબું, લોદ અને કોલસાની ખાણો છે. રશિયાની સરકારે આ કિમતી ખનિજની અભિવૃદ્ધિ કરવા તથા દેશને વધારે ખીલવવા રેલવેની એક સડક નાખી છે. તે ૪,૦૦૦ માઇલ લાંબી છે, અને તે પૂર્વે પાસિફિકથી પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર સુધીના પ્રદેશોને વ્યવહાર સાંધે છે. મુખ્ય શહેર હર્ફટરક છે. તેમાં પહોળા મહોલ્લાઓ, શાળાઓ, દેવાલયો, મંદિર દુકાનો, અને બન્ય મકાનો આવેલાં છે. છેક પૂર્વ કિનારે વ્લડિવોસ્ટોક નામનું બંદર છે. તે પાસિફિક મહાસાગર ઉપર રશિયાનું વેપારનું મોટું મથક છે. ચીન અને જાપાનની આ, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો જે માલ પાસિફિક મહાસાગરમાં થઇને વ્લડિવોસ્ટોક આવે છે, તે સઘળો આ મોટી રેલવે-સડક મારફતે યુરોપ જાય છે.

રશિયાના જન-મદેશનિકાલની શિક્ષા પામેલા કેદીઓ તેમજ રાજદારી યુનેગારોને સૈબીરિયા મોકલવામાં આવતા, પણ દ્વાન્સ-સૈબીરિયન-રેલવે થતાં આ દેશનું ભવિષ્ય સુધર્યું છે. વખત જતાં સૈબીરિયા સમૃદ્ધ અને આગળ પડતા દેશોની ગણતરીમાં આવશે એવો સંભવ છે.

વ. નૈર્ઋત્ય એશિઆ, અને તેના ઉંચા પ્રદેશો.

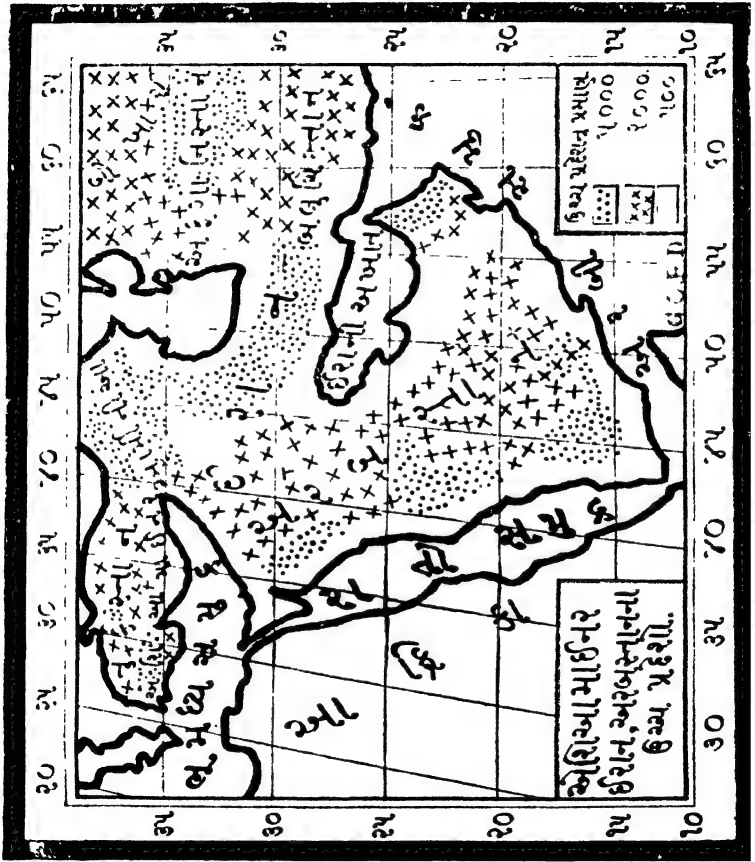
પામીરની કેંચી પર્વતગાંઠ, એશિઆ માધ્યનેરનું છેવટનું પશ્ચિમ બિન્દુ, અને અરબસ્તાનનો દક્ષિણનો ભાગ, એ ત્રણને જોડનાર ત્રિકોણાકૃતિમાં પશ્ચિમના ઉંચા પ્રદેશ-ધરાન, અરબસ્તાન અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાનનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) ધરાનના ઉંચા પ્રદેશો:—પર્શિઆ, અફઘાનિસ્તાન, અને બલુચિસ્તાન મળીને ધરાનના કેંચા પ્રદેશો થાય છે.

(અ) પર્શિઆ:—પર્શિઆની ઉત્તરે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, દક્ષિણે ધરાન અને ઓમાનના અખાતો, પશ્ચિમે યુફ્રેટીસ અને તૈગ્રિસની ખીણો, અને પૂર્વમાં પર્વતો આવેલા હોવાથી દેશની અંદર જવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. એના નૈર્ઋત્ય ખુણામાં અને ઉત્તરમાં એલ્બર્ઝ પર્વતો આગળ વરસાદ સારો થાય છે: એ સિવાય આખા દેશમાં વરસાદ નહિ જોવા થાય છે, છતાં પર્વતના ઝરાઓ અને નાની નદીઓમાંથી નહેરો ખોદી થોડી ઘણી ખેતી કરવામાં આવે છે.

દોરો ચરાવવાનો તથા ઝકરા અને ડાંટના વાળમાંથી શેતરંજ બનાવવાનો ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે કરીને લોકો કરે છે. સુકી હવા અને ગરમીને લીધે અંજીર, અદામ, પીચ, દ્રાક્ષ, ખજૂર વગેરે મેવો ત્યાં થાય છે. પર્શિઆનું ક્ષેત્રફળ હિંદુસ્તાન કરતાં અર્ધું છે, છતાં મુંબઈ ઇલાકા જેટલી વસ્તી પણ ત્યાં નથી. રેલવેનું તો નામજ નથી, અરબ વેપારીઓ અમુક રસ્તે વેપારને અર્થે ડાંટ અને થોડા ઉપર જતા હતા, તે રસ્તા ઉપર કેટલાક શહેર છે.

હિંદુસ્તાનથી પર્શિઆ જવા માટે મુંબઈ અથવા કરાંચીથી આગળોટમાં મેસવું પડે છે. ઓમાનનો અખાત ઓળંગીને અંદરઆબાસ અથવા બુશાયર અંદરે જવાય છે. એ અંદરેથી ખજૂર, થોડા અને મોતી હિંદુસ્તાન ચઢાવવામાં આવે છે. ત્યાંથી અરબોને રસ્તે ચઢીને શિરાઝ, ઇસ્પહાન અને તહેરાન જવાય છે. ઇસ્પહાન એ આ દેશનું જુનું પાટનગર હતું. હાલનું પાટનગર તહેરાન છે.

ઔરિઆના પશ્ચિમ-પ્રદેશ.

ત્યાં પર્શિઆના શાહનાં સગાંવહાલાં તથા અમીરઉમરાવો રહે છે. ઉત્તર સીમા પર તખ્તીઝ છે. એ શહેરને પર્શિઆનો ‘કુદરતી વ્યાપારી દરવાજો’ કહે છે; કારણ કે ત્યાં આગળ ખીજ વ્યાપારી માર્ગો મળે છે.

પર્શિઆમાં પૂર્વ કાળમાં સમૃદ્ધિની રેલ છેલ હતી, સાલિત્યની ઘણી ખીલવણી થઇ હતી, અને સાદી, હાકિઝ જેવાં કવિરત્નોએ તેમની મુદર અને મીઠી બાપાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. હાલ હિંદુસ્તાનમાં વસતા પારસીઓનું મૂળ વતન પર્શિઆ છે. વખત જતાં ધરાન દેશની ખરાબ સ્થિતિ થવા લાગી, અને એશિઆના નિર્બળ દેશોમાં એની ગણતરી થતી. એના ઉત્તર તરફના ભાગમાં રશિઆએ પગ-પેસારો કર્યો. દક્ષિણમાં ત્યાં નીકળના કેરોસીન વગેરેથી તથા ધરાનના અખાતના કિનારા પર વ્યાપારી સગવડોથી લલચાઇ અંગ્રેજોએ શાંતિમય પ્રવેશ કર્યો; ફક્ત વચ્ચેના ભાગ પર્શિઆના શાહની સ્વતંત્ર સત્તામાં રહ્યા હતા. પરંતુ રાજ્યકાન્તિ થતાં હાલ પહેલવી વંશની સ્થાપના થઇ છે. હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચે સળંગ રેલવે-વ્યવહાર ચાલુ કરવા ધરાનમાં રેલવે-સડક બાંધવાની યોજના થઇ હતી, પરંતુ હાલ તે બંધ રહી છે.

(બ) અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન:—આ ઉંચા પ્રદેશો હિંદુસ્તાન અને પર્શિઆની વચ્ચે આવેલા છે. તેઓ આબોહવામાં પર્શિઆના જેવાજ છે; માત્ર તેમનો મુલક પહાડી છે. દરિયાની સપાટી કરતાં એ દેશો ૨,૦૦૦ ફીટ ઉંચા છે, અને તેમાં કામઠામ રેતી, કુંગરા, અને ખરફથી ઢંકાયેલા પર્વતો નજરે પડે છે. કાબુલ નામની એકજ મોટી નદી છે. એ નદી સિંધુ નદીની શાખા હોઇ એને અટક શહેર આગળ મળે છે. એની ખીણમાં કાબુલ નામનું પાટનગર વસેલું છે. મુલક પહાડી હોવાથી ન્યાં ન્યાં પહાડી માર્ગો મળે, ત્યાં મોટું શહેર વસે; એ પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનનાં મુખ્ય ત્રણ શહેર કાબુલ, કંદહાર અને હેરાત વસેલાં છે. દક્ષિણ સરહદ પર જ. પ્ર. ૬ ૪

કંદહાર, અને પશ્ચિમ સરહદ પર હિંદુસ્તાન છે. કાબુલ અને કંદહારમાં થઇને વ્યાપારી ધોરી રસ્તાઓ સુલેમાન પર્વતોમાં થઇને હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં જાય છે. પેશાવર જવાના રસ્તા ઉપર અબરધાટનો ડુંગરી માર્ગ આવે છે, અને કંદહારથી સિંધુ નદીના પ્રદેશના રસ્તા પર બોલનધાટનો બીજો ડુંગરી માર્ગ છે. બેઅરધાટના રક્ષણાર્થે જેમ પેશાવર મોટું લશ્કરી મથક છે, તેમ આ માર્ગનું મંરક્ષણ કરવા માટે કવેટામાં એક મજબૂત કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાં મોટું લશ્કર રહે છે. આ માર્ગથી રૂ, ચા, અને ખાંડ ત્યાં જાય છે, અને બીન તથા સુકો મેવો આપણે ત્યાં આવે છે.

અફઘાનિસ્તાનના રાજાને ‘અમીર’ કહે છે. રાજ્યવહીવટમાં એની કુલ સત્તા ચાલે છે. પ્રજા અફઘાન છે, અને તેઓ સુન્ની મુસલમાનો છે. તેઓ પુશતુ અને ફારસી ભાષા બોલે છે. અફઘાનિસ્તાનની એક બાજુએ હિંદી સામ્રાજ્ય અને ઉત્તરે રશિયાનો અમલ છે, એટલે બે બળવાન રાજ્યોની વચ્ચે એ આવેલું છે. રશિયા આ દેશમાં પોતાની લાગવગ વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે સારી મિત્રાચારી હોઈ તેમ બની શકતું નથી. હાલ અફઘાનિસ્તાનમાં રાજ્યકાન્તિ તથા અંધાધુંધી વ્યાપી રહ્યાં છે.

અલુચિસ્તાનનો કેટલોક ભાગ બ્રિટિશ અલુચિસ્તાન કહેવાય છે. કેટલાક ભાગનો વહીવટ બ્રિટિશ સત્તા નીચે એન્ગ્લિસથી થાય છે, અને બાકીનો દેશી રાજ્યોના હાથમાં છે. ખિલાન અને લાસબેલા નામનાં બે દેશી રાજ્યો એમાં આવેલાં છે.

(૨) એશિઆઈ ટુર્કસ્તાન:—પશ્ચિમમાં એશિઆ માઇનોર, ઉત્તરે આર્મીનિઆ, નૈઋત્યમાં સિરિઆ અને પાલેસ્ટાઈન, અને અગ્નિ કાબુલમાં મેસોપોટમિઆ એમ એ બધા દેશો, અને અરબસ્તાનનો પશ્ચિમ કિનારો મળીને એશિઆઈ ટુર્કસ્તાન બને છે. એ તમામ દેશો ટુર્કસ્તાનના પાદશાહને તાબે છે, અને તેનું પાટનગર યુરોપમાં આવેલું કૉનસ્ટન્ટિનોપલ છે. રાજ્યધર્મ ઇસ્લામ છે.

(અ) એશિઆ માધનોર:—આ દેશ જેને ઓનેટાલિઆ પણ કહે છે, તેમાં કેટલીક નદીઓ માલમ પડે છે. વળી કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી વરસાદનાં વાદળાં ધસડાઈ આવે છે, તેથી આ દેશ એના જેવા બીજા દેશો કરતાં વધારે કળદ્રુપ થયો છે. પશ્ચિમ કિનારા પર રુમના બંદર આવેલું છે, અને ત્યાંથી સુકા મેવો, રૂ, શેતરંજી, બિન વગેરે પરદેશ જાય છે. સ્કુટરી બીજું બંદર છે. તે બોસ્પોરસ સામુદ્રધુનિ પર આવેલું છે. ટ્રેબિઝોન્ડ કાળા સમુદ્ર ઉપર એક કિલ્લા રૂપે આવેલું છે, અને ઉત્તરના પ્રદેશનું વ્યાપારનું મથક છે. આ દેશમાં રેલવેની સડક બાંધેલી છે. કૉનસ્ટન્ટિનોપલથી નીકળતી રેલવે રુમનાની રેલવેને મળે છે, અને પૂર્વ તરફ એલેપ્પો આગળ જાય છે; આથી એશિઆનો પશ્ચિમનો ભાગ યુરોપ સાથે જોડાય છે.

(બ) સિરિઆ અને પાલેસ્ટાઈન:—ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાના ઉત્તર તરફના ભાગને સિરિઆ, અને દક્ષિણ તરફના ભાગને પાલેસ્ટાઈન કહે છે. ત્યાં હવાપાણી સાધારણ છે, અને વસ્તી આછી છે. દમાસ્કસ નામનું એક જાણીતું શહેર ત્યાં આવેલું છે; તે અસલથી અરબ લોકોના વ્યાપારી માર્ગોનું મથક છે. એની ઉત્તરે આવેલા એલેપ્પો તરફ જતી રેલવે ત્યાંથી શરૂ થાય છે. એલેપ્પોથી એક લાઈન કૉનસ્ટન્ટિનોપલ અને બીજી તૈગ્રિસ નદી પર આવેલા બગદાદ શહેર તરફ જાય છે. વળી દક્ષિણ તરફ જતી રેલવે લાઈન પર પાલેસ્ટાઈનનું પાટનગર જેરુસેલમ, અને અરબસ્તાનનું મદિના શહેર આવેલાં છે. જેરુસેલમમાં ઇસુ ખ્રિસ્ત થઈ ગયા અને મરણ પામ્યા, (વધસ્થને જડાયા) તેથી ખ્રિસ્તી લોકો એને પવિત્ર શહેર ગણે છે. કિનારા પરના બહા બંદરથી એ શહેર સુધી એક નાની રેલવે જાય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સાઈપ્રસ ટાપુ છે; તે બ્રિટિશ સત્તા નીચે છે.

(ક) મેસોપોટેમિઆ:—અરબસ્તાન અને ધરાનના ઉંચા પ્રદેશ વચ્ચે મેસોપોટેમિઆનું નીચું મેદાન આવેલું છે. યુફ્રેટીસ અને તૈગ્રિસ નદીઓ તેમાં વહે છે, અને આ પ્રદેશ તેમાં સમાઈ

જતો હોવાથી એને આ નામ આપવામા આવ્યું છે. ગ્રીક ભાષામાં મેસોપોટેમિઆનો અર્થ 'દોઆબ' થાય છે. આ દેશનો મુખ્ય આધાર આ બે નદીઓ ઉપરજ છે. એનું મુખ્ય શહેર બગદાદ તૈમિસ નદી પર આવેલું છે. તે વ્યાપારરોજગારમા વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. એની અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા વચ્ચે મોટરસર્વિસ છે, તથા એની અને મજિષ્તના કેરો વચ્ચે એરોપ્લેઈન (હવાઇ વિમાન) ઉડે છે. શત્રુલ અરબ ઉપર બસરા બંદર છે. ત્યાંથી ઠેઠ બગદાદ સુધી આગબોટ જઈ શકે છે. બગદાદ અને બસરા વચ્ચે રેલવે બંધાઇ ગઈ છે.

પ્રાચીન સમયમા આ ભૂમિમાં સંસ્કૃતિનો ધણો સારો વિકાસ થયો હતો. બેબીલોનિઅન અને શાલ્લિડઅન સામ્રાજ્યો અને પાછળથી અબાસાઇદ ખલીફાનું રાજ્ય પણ મેસોપોટેમિઆ કે ઇરાકમાંજ ખીટ્યાં હતાં. એ ખલીફામાંનો હુસૈન અલ રશીદ હિંદના પરદુઃખ-બંજન વિક્રમ રાજ્ય જેવો હતો, અને તેના સહયુજો અને પરાક્રમની વાતો કદાચ તમારા સાંભળવામાં આવી હશે. આ દેશ તુર્કોના હાથમાં આવતાં એની જાહોજલાલી નાશ પામી; પરંતુ હાલ એ બ્રિટિશ રક્ષણની નીચે આવ્યો છે, તેથી અસલ જેવો ફળદ્રુપ અને આબાદ થશે.

(ક) અરબસ્તાન:—આ દેશ એક મોટો દ્વીપકલ્પ છે, અને લગભગ આપણા હિંદુસ્તાન જેટલો છે. એના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કુમરાની હારો આવેલી છે, અને વચસો ભાગ હિંદુસ્તાનમાં આવેલા દખ્ખણના ઉંચા પ્રદેશ કરતાં પણ ઉંચો છે. હવાપાણી એની આસપાસના બીજા ઉંચા પ્રદેશોની માફક સુકાં અને ગરમ છે. એશિઆ ખંડ અને આફ્રિકા ખંડના રણોની વચ્ચે અરબસ્તાન આવેલો છે. વરસાદ ધસડી લાવતા પવનો પણ ત્યાં આવી શકતા નથી, તેમજ એકે મોટી નદી નથી, તેથી દેશ ઉજ્જડ રહે તેમાં નવાઇ નથી. ગામડાંમાં રહેવાને બદલે લોકો પોતાનાં જનાવરો લઇને બટકયા કરે છે. આ દેશના લોકો દેશના બંધારણ અને હવાપાણીની અસરથી શરતીર, ઝનુની, નીમકહલાલ, અને પરાણુગત કરનારા હોય છે.

જે કે દેશ હિંદુસ્તાન જેટલો છે, તોપણ વસ્તી કલકત્તા અથવા
 બુંબઈ શહેરથી વધારે નથી. જે ગામો એમાં આવેલાં છે, તે
 મુસલમાન ધર્મનાં યાત્રાનાં સ્થળો છે. વ્યાપારી માર્ગો તો એમાં છેજ
 નહિ. માત્ર ઇજિપ્ટ, સિરિયા અને પર્શિઆથી મક્કા અને મદિનાનાં
 યાત્રાનાં સ્થળોએ જવાના રસ્તાઓ છે. હાલ હમાસ્કસથી રેલવે
 મારફતે પણ મદિના જઈ શકાય છે. કેટલાક લાલ સમુદ્ર ઉપરના
 જિદ્દાહ નામના અંદરથી પણ દરિયામાર્ગે અરબસ્તાનમાં આવે છે.
 મક્કામાં મુસલમાનોના પેગંબર સાહેબ જન્મ્યા હતા, અને મદિનામાં
 એમની કબર છે. એમાંનાં મુખ્ય અંદર મસ્કન છે. હિંદુસ્તાન સાથે
 તેનો વેપાર ચાલે છે. નૈઋત્યમાં એડન નામનો અગ્રિજોના તાબાનો
 મજબુત કિલ્લો છે. તેની હકીકત આગળ આપવામાં આવશે.

૧૪. એશિયા ખંડના દેશો (ચાલુ). મધ્ય એશિયાના ઉચ્ચપ્રદેશો.

(અ) તિબેટ:—હિમાલય અને કચુએનલુન પર્વતોની વચ્ચેના
 પ્રદેશને તિબેટ કહે છે. આખો પ્રદેશ ઠંડો, પહાડી અને ઉજળો છે.
 એનું મુખ્ય શહેર લ્હાસા છે. તે બ્રહ્મપુત્રા નદીની ઉત્તરે આવેલું છે.
 એ દેશના લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મના ધણા મંડો
 આવેલા છે, અને બૌદ્ધ ધર્મના ધર્મગુરુ જેને ગ્રાન્ડ અથવા હલાઈ
 લામા કહે છે, તેમની હકુમત ચાલે છે. ઝેટ, થોડા, અને ચાક
 નામનું જનાવર ત્યાં ધણા ઉપયોગનાં છે. ચાક એક જાનના વાળવાળા
 અને ધણા જળરા બળદના જેવો છે. હિમાલયના કુંગરી પ્રદેશમાં
 લાર અને બોળે ઉપાડનાર એ મુખ્ય પ્રાણી છે.

(બ) ચિનાઇ તુર્કસ્તાન:—તિબેટની ઉત્તરે ચિનાઇ અથવા
 પૂર્વ તુર્કસ્તાનનો સુકો મુલક આવેલો છે. એનાં હવાપાણી તિબેટના
 જેવાં છે. પૂર્વમાં રણમાં વહેતી તારિમ નદીઓની શાખાઓ પર
 કાશ્ગર અને ચારકંદ શહેરો આવેલાં છે. એ ગામોમાંથી વ્યાપારી

રસ્તાઓ ડુંગરના માર્ગમાંથી જાય છે; એમાંનો એક કારાકારમ પર્વત-માંથી હિંદુસ્તાન જાય છે, ખીજો પામિરના ઉંચા પ્રદેશમાંના ટેરેક પાસે થઈને રશિયન તુર્કસ્તાનમાં જાય છે, અને ત્રીજો ચીન જાય છે. આથી એશિયાના વેપારીઓને એ સ્થળે ભેગા થવાનો લાભ મળે છે. મુખ્ય વસ્તી મુસલમાનોની છે.

(ક) મોંગોલિયા:—ચિનાઈ તુર્કસ્તાનની પૂર્વમાં મોંગોલિયાનો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાંનો ઘણો ખરો ભાગ ગોખીના રણ તરીકે ઓળખાય છે. ત્યાં આગળ મોંગોલ અને તાતાર જાતના લોકો પોતાના જનવરો લઈને ત્યાં ધાસચારો માલમ પડે ત્યાં જટકા કરે છે. ઉગાં મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં ઔદ્ધ ધર્મ ચાલે છે. ચીનના ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશોના રક્ષણાર્થે આ ઉંચા પ્રદેશોની સીમા આગળ એક મોટો કોટ બાંધવામાં આવ્યો છે; તેને ‘ચીનની મોટી દિવાલ’ કહે છે. આ ત્રણે ઉંચા પ્રદેશોની આબોહવા હિંદુસ્તાનથી તદ્દન જુદી છે.

પૂર્વ એશિયા: એશિયાના વરસાદવાળા પ્રદેશો.

હિંદુસ્તાન, સિલોન, બ્રહ્મદેશ, હિંદી ચીન, ચીન, જાપાન અને કોરીઆ એ ‘મોનસૂન પ્રદેશો’ કહેવાય છે; કારણ કે વર્ષમાં નિયમિત રીતે તેમજ ચોક્કસ વખતે ત્યાં મોસમનો વાયુ (મોનસૂન) ટુંકાય છે, અને ઘણો સારો વરસાદ વરસે છે. એશિયાના ખીજા ભાગો કરતાં આ પ્રદેશોમાં ઘણો વરસાદ પડે છે. વળી ત્યાં ગરમી પણ સારી પડે છે, તેથી પ્રદેશો ઘણા ક્ષણદ્રુપ છે. એ ઉપરાંત દેશો ક્ષણદ્રુપ હોવાથી વસ્તી પણ ઘણી ઘાડી છે. આખી દુનિયાની અર્ધી વસ્તી ત્યાં માલમ પડે છે. હવે પૂર્વ તરફના દેશો ચીન, કોરીઆ અને જાપાન વિષે જોઈએ.

(અ) ચીન:—ચીનના રાજ્યમાં ચીન, મન્યુરિઆ, મોંગોલિઆ, ચિનાઈ તુર્કસ્તાન, અને તિબેટ આવેલા છે. એમાંના છેલ્લા

ત્રણ દેશોની હકીકત આગળ આવી ગઇ છે. ચીન દેશ ઇ. સ. ૧૯૧૨ પછી પ્રજાસત્તાક થયેલો છે. પ્રજા મોંગોલિયન જાતની પીળા રંગની છે. ચીનની ભૂગોળ બરાબર સમજવા માટે એની નદીઓની રચના તપાસો. દક્ષિણમાં સિંક્યાંગ અથવા કેન્ટન નદી વહે છે; વચલા પ્રદેશમાં મોટી ચાંગસેક્યાંગ અને ઉત્તરે હોઆંગહો. અથવા પીળા નદી વહે છે. ચીનમાં મોસમનો વાયુ ટુંકાતો હોવાથી અને ઉંચા પર્વતોનો બરફ ઓગળવાથી નદીઓમાં પાણી બરપુર રહે છે, અને આખો પ્રદેશ ફળદ્રુપ બને છે. ચીન એ 'નદીઓનોજ પ્રદેશ' છે, અને તેમના કિનારા પર ઘણાં શહેરો, બંદરો અને સેંકડો ગામડાઓ આવેલાં છે. આથી ચીનાઓ ઉઘમી ખેડુતો, કામેલ બાગ્યાનો, પ્રતીષ્ઠ કારીગરો, અને હોશિયાર નાવિકો બન્યા છે.

તિબેટના પૂર્વ તરફના વધારાનો પ્રદેશ યુનાનના ઉંચા પ્રદેશ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાંથી સિંક્યાંગ નદી નીકળે છે. આ દેશનું મુખ્ય શહેર યુનાન છે; ત્યાં ખસખસ બહુ જગે છે. અહીંથી ઇરાવદી પર આવેલા લ્હામો શહેર તરફ રસ્તો જાય છે, અને ત્યાંથી નદીમાં મોઝે માલ રંગુન જઈ શકે છે. કેટલોક માલ સોંગકા અથવા લાલ નદીને માર્ગે ફ્રેન્ચ હિંદી ચીનમાં પણ જાય છે. કેન્ટન નામના બંદર સાથે યુનાનનો રેલવેથી વ્યવહાર ચાલે છે. આ નદી ૧,૦૦૦ માઇલ લાંબી છે. કેન્ટન, હોંગકોંગ અને સ્વેટો નામનાં એનાં ત્રણ બંદર છે. કેન્ટન શહેરમાં ઘણી નહેરો બેગી મળે છે, અને ત્યાં હજારો લોકો જમીન પર રહેવાની સગવડ નહિ હોવાથી નદી અને નહેરોમાં તરતાં ઘરો માંધે છે. કેન્ટન બંદરને કલકત્તા સાથે સરખાવી શકાય. ચીનની કેટલીક રેલવે અહીંથી હુન્કાઉ અને પેકિનમાં થઈને ઉત્તર તરફ જાય છે. આ નદીના મુખ આગળ અંગ્રેજ સરકારને તાબે હોંગકોંગ બેટ આવેલો છે. હોંગકોંગ બંદરને મુંબઈ સાથે સરખાવી શકાય.

ચાંગસેક્યાંગ નદીનો પ્રદેશ ધણો ફળદ્રુપ અને ધણી ગીચ વસ્તીવાળો છે. આ નદી ધણી ઉપયોગી છે. અમેરિકાની આમાઝોન તેમ આફ્રિકાની નાઇલ મોટી નદીઓ છે; પરંતુ બીનાં જંગલો તથા રણોમાં વહેતી હોવાથી લોકોને આ નદી જેટલી ઉપયોગી નીવડતી નથી. લગભગ ૭૦૦ માઇલ એટલે હું-કાઉ સુધી મોટી આમમોટ આ નદીમાં જઇ શકે છે. આથી ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, અને ધ્રિવદીના એકત્ર વ્યાપાર કરતાં એનો વ્યાપાર ધણો વધારે છે. એના ઉપર હું-કાઉ બંદર આવેલું છે. ત્યાં આગળ થઇને કેન્ટન-પેકિન રેલવે જાય છે. આ બંદરનો મુખ્ય વેપાર ચાનો છે. દરિયાથી ૨૦૦ માઇલ દૂર ચીનનું અસલ પાટનગર નાંગકિન આવેલું છે. નદીના મુખ આગળ આવેલું શાંગહાઇ ધણું અગત્યનું બંદર છે. ચીનનો દરિયાઈ વ્યાપાર શાંગહાઇ અને હોંગકોંગ મારફતે ચાલે છે.

હોઆંગહો તિબેટના હંચા પ્રદેશમાંથી નીકળી મેંગોલિઆના વેરાન પ્રદેશમાં વહીને ચીનના મોટા મેદાનમાં આવે છે. આ નદી માર્ગમાંની પીળી માટી ધસડી લાવે છે, તેથી તેને 'પીળી' નદી કહે છે. એના કિનારા પર શાંદુંગ નામનો દ્વીપકલ્પ આવેલો છે. આ નદીનું મેદાન એટલું તો સપાટ છે, કે તેનો પ્રવાહ એક વખત ઉત્તર તરફ હતો, તે હવે દક્ષિણ તરફ ગયેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં નદીએ પોતાના પ્રવાહનો માર્ગ બદલ્યો, ત્યારે લગભગ દસ લાખ માણસો તણાઈ ગયાં હતાં. ચીનનું પાટનગર પેકિન પીહો નદી પર આવેલું છે. ત્યાંથી મેંગોલિઆ અને મંચુરિઆ તરફ જવના ધોરી રસ્તાઓ શરૂ થાય છે. પેકિનથી રેલવે ટીન્ટ્સિન નામના બંદર તરફ જાય છે. ત્યાંથી એક ઉત્તર તરફ ટ્રાન્સ સૈબીરિઅન રેલવેને મળે છે, અને બીજી દક્ષિણ તરફ નાંગકિન અને શાંગહાઇ તરફ જાય છે. ચીનમાં લગભગ ૪૦ બંદરો છે, જેમાંના દરેકમાં સરેરાશ વસ્તી એક લાખ માણસની માલમ પડે છે.

ચીન અને હિંદુસ્તાન ધણી રીતે મળતા આવે છે. તેઓ બન્ને તિબેટના ઉંચા પ્રદેશ અને દરિયાની વચ્ચે આવેલા છે. બન્નેમાં મોઝી મોઝી નદીઓ વહે છે, જેથી દેશ ફળદ્રુપ છે. વરસાદ અને વસ્તીનું પ્રમાણ સરખું છે. સોડાનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. પ્રાચીન સમયમાં બન્ને દેશો આબાદીના શિખરે પહોંચ્યા હતા, અને તેમાં સંસ્કૃતિનો સારો વિકાસ થયો હતો. બન્ને દેશો ઉપર વાયવ્ય કાણનાં અરબોથી ઝનુની પરદેશીઓના હુમલા થયા હતા. આટલું સરખાપાણું છે, છતાં તેઓ કેટલીક બાબતમાં જુદા પડે છે. ચીનની નદી-રચના હિંદુસ્તાનની નદીઓ કરતાં વ્યાપારરોજગાર માટે વધારે અનુકૂળ છે; કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં દક્ષિણની નદીઓ ઉત્તરની નદીઓ કરતાં જુદી પડી જાય છે, અને વ્યાપારને ઉપયોગી નથી. વળી ચીનનો કિનારો વધારે ખંડિત હોવાથી ત્યાં અંદરો વધારે છે. હિંદુસ્તાન કરતાં ચીનમાં વધારે ઠંડી માલમ પડે છે; કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં હિમાલય પર્વત ઠંડા પવનો અટકાવે છે, પણ ચીનમાં તેવો મોટો પર્વત નથી. હિંદુસ્તાનમાં યુરોપીય પ્રજાએ વ્યાપાર અથ્થે આવી રાજકીય સત્તા જમાવી; ચીનમાં યુરોપીય પ્રજા વ્યાપારાથે ગઇ છે, પરંતુ હજી તેમની રાજકીય સત્તા ત્યાં જમી નથી; હિંદુસ્તાન કરતાં ચીન પછાત છે, અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા નથી.

(બ) મન્યુરિઆ:—ટી-ટસિન અંદરેથી ઇશિાન તરફ રેલવે મારફતે જઇએ, તો મન્યુરિઆનો પ્રદેશ આવે છે. મન્યુરિઆનું મુખ્ય શહેર ઝુકડન એના મધ્યના મેદાનમાં આવેલું છે. ત્યાંથી ચાર રેલવે સડકો ફેલાય છે. એક ટી-ટસિન અને પેકિન તરફ જાય છે; બીજી પોર્ટ આર્થર જાય છે, ત્રીજી કેરીઆના દીપકદ્વની સરહદ પર જાય છે, અને ચોથી ઇશિાન તરફ હારબીન આગળ જઈ રુસ સેબીરિઅન રેલવેને મળે છે. રુસિઆ ને જાપાનના વિગ્રહ પછી પોર્ટ આર્થર જાપાનને તાબે છે. આ દેશમાં રાજ્યસત્તા ચીનની હોવા છતાં રુસિઆ અને જાપાને પગપેસારો કર્યો છે, અને કેટલાક

ભાગમાં પોતાની સત્તા અને કેટલાક ભાગમાં પોતાની લાગવમ જમાવી છે. મન્યુરિઆની ખાસ પેદાશ એક જાતની સોગી (Soya beans) છે; તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે.

(ક) કોરીઆ:—આ દેશ પહાડી દ્વીપકલ્પ છે; તેમાં જંગલો આવેલાં છે. પૂર્વના કિનારા પર ઘઉં, મકાઈ, બાજરી વગેરે થાય છે, અને પશ્ચિમના ગરમ ભાગમાં ચાખ્ખા અને સોગી ઉગાડી શકાય છે. કિનારા પર ઘણા ટાપુઓ આવેલા છે. પીળા સમુદ્ર પરનું ચૈમુલયો ખંડર રેલવે અને નદીથી મુખ્ય શહેર સેઓન્ગ સાથે જોડાયેલું છે. દાઝ એ જાપાનનું સંસ્થાન છે, અને જાપાનીઝ લોકો તેને 'ચોસન' નામથી ઓળખે છે.

જાપાનીઝ સામ્રાજ્યના મુખ્ય ટાપુઓ.

(ઢ) જાપાન:—એશિઆના પાસિફિકના કિનારા પર કામરસ્કા-ટકાના દ્વીપકલ્પથી તે છેક મન્ચાયા દ્વીપકલ્પની આસપાસ થઈને આન્ડામાન ટાપુઓ સુધી એક તોરણની માફક ટાપુઓનો સમૂહ આવેલો છે; તે સમૂહમાં ચાર મોટા બેટા આવેલા છે, તેને જાપાનના ટાપુઓ કહે છે. તેઓ હોનશુ અથવા હોન્ડ, ક્યુશુ, શિકોકુ અને ચેજો છે. હિંદુસ્તાન અને ચીન દેશ કરતાં આ દેશ ઘણો જુદો છે. હિંદુસ્તાનમાં મોટાં મેદાનો અને નદીઓ આવેલી છે, પણ જાપાનમાં તેમ નથી. જાપાનની આસપાસ દરીઓ આવેલો છે. અંદરનો ભાગ પહાડી છે, અને તેમાં ઘણા જ્વાળામુખી જણાય છે. મુખ્ય અને પવિત્ર મનાતો બરધથી ઠંકાએતો પર્વત ક્યુશુમાં છે. દેશનો વિસ્તાર સાંકડો છે, તોપણ જ્વાળામુખીની જમીન અને લિનારને લીધે ખીણવાળો તથા કિનારાનો ભાગ ફળદ્રુપ માલમ પડે છે.

સગેલિઅન ટાપુના દક્ષિણ ભાગથી ફોર્મોસાના ટાપુ સુધી જાપાનના રાજ્યની સત્તા ચાલે છે. જાપાનની પાસે દરીઓ આવેલો હોવાથી હવા સમાન રહે છે. ઘરિયાના અંદરના વહેણાઓ અને

ખાસ કરીને ‘ક્યુરોસિવો’ નામનો મરમ પ્રવાહ દવાપાણીને ધણી અસર કરે છે. આ દેશની મુખ્ય પેદાશ ચોખા છે. પહાડી ભાગોના ઢોળાવમાં ચાના ખીચા અને એક તથા શેતુરનાં ઝાડો ધણાં છે. દેશનો મુખ્ય ઉદ્યોગ રેશમી કાપડ બનાવવાનો છે. એનું મુખ્ય શહેર ટોકિયો છે. ૧૮૫૫ ટાપુના અગ્નિ કોણમાં આવેલું છે. તે મુંબઈ કરતાં મોટું છે, અને તેમાં વસ્તી ૨૦ લાખથી પણ વધારે છે. એનાથી દક્ષિણમાં આવેલું અમેરિકા તથા યુરોપ સાથે વેપાર ચલાવતું થોકોલામાનું જાણીતું બંદર છે. આ બંને શહેરો ઈ. સ. ૧૯૨૩માં સખત ધરતીકંપને લીધે લગભગ નાશ પામ્યાં હતાં. જપાની સમુદ્ર પર ‘જપાનનું માન્ચેસ્ટર’ નામથી જાણીતું થયેલું ઓસાકા નામનું શહેર આવેલું છે. અંદરના ભાગમાં કિઓટો નામનું જુનું રાજધાનીનું શહેર છે. ક્યુરુ ટાપુના પશ્ચિમ કિનારા પર શાંગહાઇ અને ચીનનાં ખીજાં બંદરો સાથે વેપાર કરતું નાગાસાકીનું બંદર આવેલું છે. ત્યાં વહાણો સારાં બંધાય છે. ફ્રાન્સિસ નામનો ટાપુ જપાનના હાથમાં છે. એમાં ક્યુરુનાં ઝાડ સારાં જોગે છે.

જપાનના લોકો ધણા સાદા, વિવેકી અને બહાદુર છે. એ લોકો લાકડું, વાંસ, કાંસુ, રૂપું, હાથીદાંત, રેશમ, લાખ વગેરેની ધણી સુંદર ચીજો બનાવે છે. તેમનાં ધણાં ખરાં ઘરો લાકડાનાં અને કાગળનાં બનાવેલાં હોય છે; કારણ કે ત્યાં ધરતીકંપ ધણી વખત થાય છે. જપાની લોકો ચીનનાની જાતનાજ છે; તેઓ રંગે પીળા અને કદમાં ટીંચણા છે. ધણા ખરા લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. જપાનના રાજાને ઈમ્પેરેટર કહે છે, અને રાજ્યકારભાર ઇમ્પેરેટરે મળતી પદ્ધતિથી ચાલે છે. જપાનીઝ યુવકોએ યુરોપ, અમેરિકા જઈ ત્યાંની વિદ્યા, હુન્નર, કળા વગેરે શીખી લાવી સ્વદેશમાં દાખલ કર્યા છે; આથી હુંક વખતમાં પૂર્વમાં આવેલા આ પ્રાચીન દેશમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો છે, અને સને ૧૯૦૪-૦૫ માં ફ્રેંસો જપાનીઝ વિગ્રહમાં જપાનને વિજય મળ્યા પછી દુનિયાના બજા-

વાન મહારાજ્યોમાં તેની ગણતરી થવા માંડી છે. હાલ એ દેશ ધણો આબાદ થયો છે. રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ, તથા રમકડાં, દીવા-સળી વગેરેનાં કારખાનાં એમાં છે. એનો મુખ્ય વેપાર ચીન, હિંદુસ્તાન, સામુદ્રધુનિનાં સરથાનો, અમેરિકા અને યુરોપ સાથે છે.

(૬) પૂર્વ અથવા મલય ટાપુઓનો સમૂહ:—એમાં સુમાત્રા, જાવા, સેલીબીસ, મોલુક્કાસ અને બોર્નીઆના ટાપુ આવેલા છે. એમાંના પહેલા ચાર અને બોર્નીઆનો ધણો ખરો ભાગ યુરોપમાં આવેલા હોલાંડ દેશને તાબે છે.

એના મુખ્ય ટાપુ જાવામાં કોરી, સિકોના, ચાખા, ખાંડ, રબર, તમાકુ, કેકો વગેરે નીપજે છે. બટેવિઆ એનું મુખ્ય બંદર છે. સુમાત્રા ધણો મોટો ટાપુ છે; પણ તે એટલો ફળદ્રુપ નથી, તેમજ તેમાં વસ્તી પણ એટલી ગીચ નથી. મોલુક્કાસ અથવા મસાલાના ટાપુ એના નામ પ્રમાણે લવિંગ, તજ, વગેરે ગરમ મસાલા વાસ્તે પ્રખ્યાત છે. બોર્નીઆનો ઉત્તરનો ભાગ શ્રિલંકા સત્તા નીચે છે.

ફિલિપાઈન નામના ટાપુઓ અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર અને બંદર મનિલા છે, અને તે હોંગકોંગ, સિંગાપોર, ઑસ્ટ્રેલિઆ, અને અમેરિકાનાં પાસિફિક મહાસાગરનાં બંદરો સાથે વેપાર ચલાવે છે.

હિંદી ચીન.

દક્ષિણ એશિઆના ત્રીજા મોટા દ્વીપકલ્પમાં બ્રહ્મદેશની પૂર્વે ત્રણ મોટા દેશો આવેલા છે; તે મલાયાના રાજ્ય, સિઆમ અને ક્રેન્ચ હિંદી ચીનના નામથી જાણીતા છે.

(અ) હિંદી ચીન:—હિંદી ચીન એ દ્વીપકલ્પોનો બનેલો છે. એક દક્ષિણમાં વિષુવવૃત્તને અડતો સાંકડો મલાયાનો દ્વીપકલ્પ

છે, અને બીજો પૂર્વે આવેલો પહોળો ક્રેન્ચ હિંદી ચીનનો છે. એનો કિનારો ધણો ખંડિત અને પહાડી હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઘણો આવે છે. એની મુખ્ય નદીઓ ટોનકિનના અખાતમાં પડતી એનામ, મેકોંગ અને સોંગકા અથવા લાલ નદી છે. આ નદીઓ ઈરાવદી, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાની માફક પાણીથી ભરપૂર રહે છે. તેમાં વહોણો મારફતે માલ અંદરના ભાગમાં લઇ જઈ શકાય છે. પેદાશની બાબતમાં આ દેશ હિંદુસ્તાનને ઘણો મળતો આવે છે. ચાખાનો પાક મુખ્ય છે.

હિંદુસ્તાનનાં પશ્ચિમઘાટનાં જંગલોની માફક ત્યાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે, અને તેમાં સાગ, રબરનાં ઝાડો, તાડ, વાંસ વગેરે થાય છે. લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો છે, અને દેશમાં અંધા-ધુધી દેખાય છે.

(૧) મલાયાનો દ્વીપકલ્પ:—આ દ્વીપકલ્પના પહોળા ભાગમાં સ્ટ્રેટસ સેન્ટલમેન્ટસ (સામુદ્રધુનિ પરનાં સંસ્થાનો) નો સમાવેશ થાય છે. સિંગાપોર, પીનાંગ, મલાક્કા, અને વેલેસ્લી એ સ્ટ્રેટસ સેન્ટલમેન્ટસ નરીકે ઓળખાય છે. સામુદ્રધુનિના ઉત્તર તરફના પ્રવેશમાર્ગમાં પીનાંગ નામનો ટાપુ આવેલો છે. તે હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર ચલાવે છે. લાલ એને રેલવેથી ઉત્તરમાં બોંગકાક અને દક્ષિણમાં સિંગાપોર સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. એનું મુખ્ય શહેર જ્યોર્જ ટાઉન બંદર છે. સિંગાપોરના ટાપુનું બંદર ધણું અગત્યનું છે. પાસિફિક અને હિંદી મહાસાગરની વચ્ચે એ ટાપુ આવેલો હોવાથી યુરોપ, હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન અને ઑસ્ટ્રેલિયાની આગબોટો ત્યાં આવે છે, અને માલ લઇ જાય છે. કલાઈ, રબર, તેજના, નેતર, ચામડાં વગેરે ત્યાંથી પરદેશ જાય છે, અને સુતરાઈ કાપડ, લોખંડનો બનાવેલો માલ, અને સાંચાકામ વગેરે યુરોપથી ત્યાં આવે છે. આગબોટોને કોલસા લેવાનું એ મુખ્ય મથક છે.

મુંબઈની માફક એ ટાપુને દ્વીપકલ્પ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. મલાક્કા એ પણ સંસ્થાન છે, અને ત્યાં હાલ રખરખનાં ઝાડ ઉછેરવામાં આવે છે. એ સંસ્થાન પહેલાં ડચ લોકોનું હતું, પણ પછીથી અંગ્રેજ સરકારે તેમની પાસેથી લીધું છે.

(૨) ક્રેન્ચ હિંદી ચીન:—સિઆમના અખાત અને દક્ષિણ ચીનાઈ સમુદ્રના કિનારે આવેલા હિંદી ચીન દ્વીપકલ્પની પૂર્વે ક્રેન્ચ હિંદી ચીનનો દેશ છે. એ મુલક ફ્રાન્સના હાથમાં છે, અને એમાં એક ગવર્નર જનરલ રહે છે. તેમાં કોચીન-ચીન ક્રેન્ચ સંસ્થાન છે, અને ટોનકિન, અનામ અને કંબોજ સંરક્ષિત સંસ્થાનો છે. એ બધામાં કોચીન ચીન ધણે ફળદ્રુપ મુલક છે. તેનું મુખ્ય શહેર સેગોન છે. તે સિંગાપોર અને હોંગકોંગ વચ્ચે મોટું બંદર છે. ટોનકિનનું મુખ્ય શહેર હેનોઈ છે, અને અનામના સંસ્થાનની રાજધાની હું છે.

(૩) સિઆમ:—આ સ્વતંત્ર રાજ્ય દ્વીપકલ્પના મધ્યમાં આવેલું છે. મેનામ નદીની મુખ આગળથી થોડે દૂર એનું મુખ્ય શહેર અને બંદર બાંગકોક આવેલું છે. એ શહેરનાં ઘણાં ખરાં માણસો હોડી અને તરાપાનાં ધરો બાંધી નદીમાં રહે છે. રસ્તાઓને બદલે ગામમાં નહેરો વહે છે. બાંગકોકમાં નાળિયેર, શેરડી, તમાકુ, ૩ વગેરેનો પાક થાય છે. સિઆમમાં રાજ કાઉન્સિલની મદદથી રાજ્ય કરે છે. સિઆમ પણ અફઘાનિસ્તાનની માફક એ બળવાન રાજ્યોને એક બીજાથી જુદું પાડનારું રાજ્ય છે. એની એક બાજુએ ફ્રાન્સનો અમલ ચાલે છે, અને બીજી બાજુએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વાવટો ફરકે છે.

૧૫. દક્ષિણ એશિયા.

હિંદુસ્તાન: ભૂતળ સંબંધી.

આપણે જે દેશમાં રહીએ છીએ, તે વિશાળ અને રસાળ દેશ હિંદુસ્તાન, અહ્મદેશ અને સિલોન એશિયાની દક્ષિણે આવેલા છે. એશિયાના બીજા દેશોની કુંડી વાતો નમે જાણી. હવે તમે હિંદુસ્તાનની વિગતવાર લોકીકત જાણશો.

હિંદુસ્તાન: સામાન્ય ભૂગોળ.

એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલા ત્રિકોણાકૃતિવાળો આ મોટો દેશ દરિયાના પાણીથી ત્રણ દિશાએ ઘેરાયેલો છે. કર્કટકથી એના લગભગ બે સરખા ભાગ થાય છે. એનો ઉત્તરનો ભાગ એશિયા ખંડની જમીનથી જોડાયેલો હોવાથી 'હિંદુસ્તાનનો ખંડનો ભાગ' કહેવાય છે, અને બીજો દરિયાના પાણીથી વીંટળાયેલો હોવાથી 'હિંદુસ્તાનના દ્વીપકલ્પ' ના ભાગ તરીકે ઓળખાય છે. હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય ધણું મોટું છે; કારણ કે પૂર્વમાં અહ્મદેશ અને વાયવ્યમાં અટિશ બલુચિસ્તાનનો એમાં સમાવેશ થાય છે. વિસ્તારમાં એ દેશ ચુનાઈટેડ કિંગડમ એટલે અટનનાં સંયુક્ત રાજ્યો કરતાં ૧૫ ગણો છે. વસ્તી લગભગ ૩૨ કરોડની છે. ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી સુધી એની લંબાઈ આશરે ૨,૦૦૦ માઈલની છે, અને અહ્મદેશના પૂર્વ ભાગથી તે બલુચિસ્તાનના પશ્ચિમ ભાગ સુધી એની પહોળાઈ ૨,૫૦૦ માઈલની છે. આમ એની સીમા ઉષ્ણકટિબંધથી સમથીતોષ્ણ કટિબંધ સુધી આવેલી છે.

એમાં મોટા મોટા પર્વતો, મોટાં મેદાનો, મોટી નદીઓ, ઉંચા પ્રદેશો, રેતીનાં રણો, અને નદીના કળદ્રુપ પ્રદેશો આવેલા છે. આવી રિશ્તિ હોવાથી દરેક જાતની હવા એમાં માલમ પડે છે. હિમાલય ઉપર નિરંતર બરફ રહે છે, અને સિંધની પૂર્વ અને દક્ષિણમાં અસલ ગરમી માલમ પડે છે. આસામના ખાસી કુંગરમાં વર્ષમાં લગભગ

૪૦૦-૫૦૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે, બ્યારે થરનાં સુકાં મેદાનો-માં ૨ કે ૩ ઇંચ જેટલોજ અથવા બીજાકુલ વરસાદ પડતો નથી. હિંદુસ્તાનમાં ચાર પ્રદેશો માલમ પડે છે. (૧) મોટા પર્વતોના પ્રદેશ-હિમાલયનો પ્રદેશ, (૨) મોટી નદીઓના પ્રદેશ-સિંધુ અને ગંડા નદીના પ્રદેશો, (૩) કુંગરી અને ઉંચા પ્રદેશો-દક્ષિણનો ઉંચાણવાળો પ્રદેશ, અને (૪) કિનારાનાં સપાટ મેદાનો.

આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના લોકો વસે છે. વળી ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદુસ્તાની, તેલુગુ, સિંધી, કાનરી, બંગાળી વગેરે જુદી જુદી બાષાઓ આ દેશમાં બોલાય છે. કપડાંલગતાં, રીતરિવાજો અને ધર્મની બાબતોમાં એક બાગના લોકો બીજા બાગ કરતાં જુદા પડે છે: પરંતુ એકજ રાજ્યની હાયા તળે હોઇ એકજ કાયદા પાળે છે. રાજ્યબાષા અંગ્રેજી હોવાથી હિંદુસ્તાનની ધણી ખરી જગાએ એ બાષાનો અભ્યાસ વધેલો માલમ પડે છે.

સીમા:—હિંદુસ્તાન અને શ્રીલંકાની કુદરતી સીમા સમજવા નકશા તરફ નજર કરો. જમીનની બાજુથી તપાસીશું તો માલમ પડશે, કે ઉત્તરમાં નહિ ઓળખાય એવા પર્વતો આવેલા છે; પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને પૂર્વમાં હિંદી મહાસાગરનાં પાણી ફરી વળ્યાં છે. દુનિયામાં સૌથી ઉંચા હિમાલય પર્વતોની હારો ઉત્તરમાં આવેલી છે. હિમાલયનો પ્રદેશ ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબો અને ૧૫૦ થી ૨૦૦ માઇલ જેટલો પહોળો છે. વાયવ્યમાં હિમાલયથી ઓછા ઉંચા શુલેમાન અને કિશ્તાર પર્વતોની હારો સિંધુ નદીની સાથે હારો-હાર પેશાવરથી કરાંચી સુધી જાય છે. આ બાજુએ કુંગરના માંત્રો સાચવવા માટે, સીમાને કુદરતી સીમા કરતાં સિંધુ નદીની પશ્ચિમ બાજુએ ૧૦૦ માઇલ કરતાં પણ વધારે લઇ જવામાં આવી છે. એ પ્રદેશને 'વાયવ્યના સરહદના પ્રાંતો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સીમલા, કાશ્મીર, અને હાઈલિગમાંથી દિમાસય પર્વતોમાં થઇને તિબેટમાં જવાને કેટલાક કુંઝરી માર્ગો છે, પરંતુ તેઓ ધણી ઉંચા, સાંકડા, અને ખરફથી ઢંકાયેલા હોવાને લીધે બહુ અપમાં આવતા નથી. પશ્ચિમમાં ખેબરધાટનો માર્ગ ૨૦ માઈલ લાંબો છે, અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ધણો પ્રખ્યાત છે. તેજ રસ્તે થઇને છેલ્લાં ૨,૦૦૦ વર્ષ દરમિયાન પરદેશી લુભલાઓ આવ્યા છે. પેશાવરથી આ માર્ગમાં હાલ રેલવે લઇ જવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનની પૂર્વે બ્રહ્મદેશમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતા પર્વતોની દારો ઉપરાંત ધરાવદી અને સાલવીન નામની બે નદીઓ આવેલી છે, તેથી એ બાબુથી પણ હિંદુસ્તાનનું કુદરતી રક્ષણ થએલું છે.

કિનારો:—હિંદુસ્તાનનો કિનારો બહુ ખંડિત નથી, અને અખાત વગેરે બહુ થોડા છે, તેથી મોટાં, ઉંડાં, અને રક્ષિત બંદરો બાંધી શકાતાં નથી. પશ્ચિમે ખંભાતનો અને કચ્છનો એમ બેજ અખાત આવેલા છે, તેમજ એજ પશ્ચિમ કિનારા પર મુંબઇ અને કરાંચીનાં મોટાં બંદરો આવેલાં છે. તેઓ યુરોપ, અમેરિકા વગેરે બીજા પ્રદેશો સાથે મોટો વેપાર ચલાવે છે મુંબઈની દક્ષિણે મહાબાર કિનારા પર નાનાં નાનાં ધણાં બંદરો છે, અને તેમનો વેપાર નાનાં વહાણો અને આગમોટ મારફતે ચાલે છે. ઉંડા પાણીવાળાં મુખ્ય બંદરો તો મુંબઈ, કલકત્તા, કરાંચી, મદ્રાસ, અને રંગુન છે. પૂર્વ કિનારા પર બેંગાળનો ઉપસાગર આવેલો છે, ત્યાં કલકત્તા અને મદ્રાસનાં મોટાં બંદરો છે. પાકની સામુદ્ર-ધુનિ છેક દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાન અને સિંધોનની વચ્ચે આવેલી છે, અને મનારનો અખાત તથા કન્યાકુમારી બૃહિર પણ દક્ષિણમાંજ છે. પૂર્વ કિનારા પર પુલિકટ અને ચિલકા સરોવરો અમત્યનાં છે, પણ તેમાં વહાણો અને આગમોટો વાસ્તે પુરતું ઉંડું પાણી નથી.

ઉચ્ચપ્રદેશો અને મેદાનો:—હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રદેશમાં વિભાગ કરી ઉચ્ચપ્રદેશો અને મેદાનો વિશે હવે જોઈએ.

(૧) સિંધુ-ગંગાનું મેદાન:—આ વિશાળ મેદાન દેશના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું છે, અને પશ્ચિમથી પૂર્વમાં હિમાલયની સમાંતરે ફેલાયેલું છે. પશ્ચિમમાં સિંધુ અને તેની શાખાઓ વહે છે, અને પોતાના મુખ સુધી પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવી અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. પૂર્વના વિશાળ ભાગમાં ગંગા, જમના અને તેમની શાખાઓ તથા બ્રહ્મપુત્રા વહે છે, તેથી આખો પ્રદેશ ધણો રસાળ અને છે. બંગાળના ઉપસાગર પાસેનો ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્રા નદીઓના મુખ આગળનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ ધણો ફળદ્રુપ છે. આ આખો પ્રદેશ સપાટ છે, તેથી નદીઓ ધીમે ધીમે વહે છે. વળી તેમાંથી ખેતીને વાસ્તે નહેરો કાઢવામાં આવી છે. નદીઓમાં વેપારી વહાણો હંકારી શકાય છે, તેમજ રેલવેની સડકો અને ધોરી રસ્તાઓ આંધવામાં આવ્યા છે, તેથી વેપારને ઘણી સગવડ મળે છે.

ઉચ્ચપ્રદેશ:—

અ. મધ્ય હિંદનો ઉચ્ચપ્રદેશ:—આરાવલી અને વિંધ્ય હિંદુસ્તાની વચ્ચેનો પ્રદેશ માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ કહેવાય છે. ચંબલ, પટણા આગળ ગંગાને મળનારી શાલુ નદી, અને જમનાની શાખાઓ આ પ્રદેશમાંથી વહે છે.

બ. દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ:—આ પ્રદેશ ધણો મોટો અને ત્રિકોણાકાર છે. તે ત્રિકોણનો પાયો ઉપલી ખાલુએ ને શિરોબિંદુ નીચલી ખાલુએ છે. હિંદનો મધ્યનો ઉચ્ચપ્રદેશ એ ખાલુએ ઢળતો છે. એથી નર્મદા અને તાપી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. પરંતુ દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જાય છે, એટલે મહાનદી, ઝાઘવરી, હીમા, કૃષ્ણા અને કાવેરી પૂર્વે બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. પશ્ચિમે પશ્ચિમઘાટની હિંચી હારો આવેલી છે, તથા પૂર્વે નીચો પૂર્વઘાટ આવેલો છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમઘાટ નીલગિરિ હિંદુ આગળ મળે છે. સૌથી હિંચો ભાગ મહેસુર છે, અને તેમાં ચંદને કાવેરી નદી વહે છે. સપાટ અને ફળદ્રુપ મેદાનોની જમીન કરતાં ઉચ્ચપ્રદેશની

જમીન પહાડી તથા ઠંઠણ હોય છે, અને પાક માટે ઉતરના પ્રકારની હોય છે. વળી ત્યાં રસ્તા અને રેલવેની સડકો પણ છૂટથી બાંધી શકાતી નથી. આ પ્રદેશની નદીઓ ચોમાસામાં બરપુર હોય છે ખરી, પણ ઉનાળામાં તેમાં પાણી બહુ હોતું નથી. સૌથી મોટી ગોદાવરીમાં પણ પાણી ઓછા થઈ જાય છે.

કિનારાનો સાંકડો પ્રદેશ:—પશ્ચિમ કિનારા પર ખંભાતના અખાતથી પશ્ચિમઘાટ અને દરિયાકિનારાની વચ્ચે એક સાંકડો નિચાણનો પ્રદેશ આવેલો છે. અહીંના પહાડો સાથે વાઢળાં અથડાય છે, અને ત્યાં વરસાદ સારો થાય છે, પણ દરિયો પાસે હોવાથી નદીઓ નાની નાની છે. એનો ઉત્તર ભાગ કેાંકણ અને દક્ષિણ ભાગ મલખાર કહેવાય છે. અરબી સમુદ્રના કિનારાથી પશ્ચિમઘાટમાં થઈ પાલ્લ-ઘાટનો એકજ ફુંગરી માર્ગ એમાં આવેલો છે.

ગંગાના મુખ આગળના પ્રદેશથી દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી બૃશિર સુધી જતો ઘાટોના છેડા સુધીનો એક બીજો નીચો પ્રદેશ આવેલો છે. તે પશ્ચિમના પ્રદેશ કરતાં વિસ્તારમાં મોટો છે, અને કેશિમંડળ કિનારાના પ્રદેશને નામે ઓળખાય છે. મદાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરીના મુખ આગળના રસાળ પ્રદેશનો એમાં સમાવેશ થાય છે. એમાં રેલવેની સડકો અને રસ્તાઓ બાંધવામાં આવ્યા છે; તેથી મદ્રાસથી ઉત્તરમાં કલકત્તા સુધી, અને દક્ષિણમાં પામ્યાન ટાપુઓ સુધી, આ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી શકાય છે.

પહાડો:—

હિમાલય:—ઉત્તરે આવેલા હિમાલય પર્વત વિષે આગળ કેટલીક હકીકત આવી ગઈ છે. મેદાન પરથી હિમાલયની સરેરાશ ઉંચાઈ લગભગ ૨૦,૦૦૦ ફીટ ગણી શકાય. એનાં ઉંચાં શિખરો નિરંતર ચરકથી ઢંકાયેલાં રહે છે. સિંધુ અને જમ્બુના એ પવતોમાં થઈને વહે છે, અને તેમની ખીણના મધ્ય ભાગમાં મહાન

સરોવર આવેલું છે. કૈલાસ પર્વત તેની પાસે છે. હિમાલયના છેક પશ્ચિમના શિખરને નંગા પરબન કહે છે. તે ૨૬,૬૨૦ ફીટ ઉંચું છે, અને ત્યાં નિરંતર બરફ રહે છે. દુનિયામાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચું શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ અથવા ગૌરીશંકર ૨૯,૦૦૨ ફીટ ઉંચું છે, અને તે નેપાલી હિમાલયમાં આવેલું છે. ત્યાંજ આગળ ધવલગિરિ અને કાંચનગંગા શિખરો છે. હિમાલયમાં ૨૦,૦૦૦ ફીટથી વધારે ઉંચાઇએ આવેલાં એકદરે ૧૧૪ શિખરો છે.

હિમાલય હિંદુસ્તાનને ધણી ઉપયોગી અને લાભકારી છે. તે પરદેશી ટુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ નદીઓને પુષ્કળ પાણી આપે છે. વરસાદના પવનને મધ્ય એશિયામાં જતા અટકાવી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવે છે, અને મધ્ય એશિયામાંથી શિયાળામાં ઝૂકાતા ડંડા પવનથી તેમજ ઊનાળાના ગરમ પવનથી દેશનું રક્ષણ કરે છે. ડુંકાણમાં કહીએ તો હિમાલય વડે હિંદુસ્તાનની આબાદી છે; તે પાણી આપે છે, અને રક્ષણ કરે છે. વળી સફેદ કોહ, સુલેમાન અને કિથાર પર્વતો વાયવ્ય તરફ આવેલા છે. સફેદ કોહ અને હિંદુકુશ વચ્ચે કાશ્મીર નદી વહે છે. અફઘાનિસ્તાનમાંથી પંજાબમાં આવવાનો ઐબરઘાટનો માર્ગ એની ખીણમાં આવેલો છે. વળી સુલેમાન અને કિથાર પર્વતોને જુદા પાડતી બોલન નદીની ખીણમાં બોલનઘાટનો ખીજો માર્ગ આવેલો છે.

દક્ષિણના ઉંચા પ્રદેશની ઉત્તરના મેદાનમાં વિંધ્ય અને સાતપુડાના પહાડો આવેલા છે. નર્મદા નદીની ઉત્તરે વિંધ્ય પર્વતની હારો છે; તે ૭૦૦ માઇલ લાંબી અને ૧,૫૦૦ થી ૨,૦૦૦ ફીટ ઉંચી છે. નર્મદાના મૂળ અમરકંટક આગળ વિંધ્ય અને સાતપુડા મળે છે. ખંભાતના અખાતના કિનારાથી સાતપુડા પર્વતની હારો પૂર્વ તરફ લગભગ ૬૦૦ માઇલ સુધી જાય છે. મધ્ય પ્રાંતનું હવા ખાવાનું ડેકાણું ધંચમટી એનું ઉંચું શિખર છે. આરાવલી નામના કુંચરા રજપુતાનામાં

આવેલા છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફીટની છે; જો કે એના ઉંચા શિખર આશુ પર્વતની ઉંચાઈ ૫,૬૫૦ ફીટની છે.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર પશ્ચિમઘાટ અથવા સલાદ્રિ પર્વત છે, તે વિંગ કેટલુંક આગળ કહેવાઈ ગયું છે. તાપીની ખીણથી કન્યાકુમારી બૃશિર સુધી તેઓ ઉત્તર-દક્ષિણ આવેલા છે. મરાઠા મતિદાસમાં પ્રખ્યાત ચએન્ન: રાયગઢ, પ્રતાપગઢ, અને સિંહગઢ જેવા લગભગ સોએક કિલ્લા એ ઘાટમાં છે. અદાબજેશ્વરનું હવા ખાવાનું ઠેકાણું પણ ત્યાજ છે. અદાસ મલાકામાં પૂર્વઘાટ ને પશ્ચિમઘાટ નીલગિરિના ડુંગરા આગળ મળે છે. ત્ય. આગળ ઉત્તાકામંડ, કુન્નર અને કોટા-ગિરિનાં હવા ખાવાના સ્થળો છે. નીલગિરિ પર ચંદનવૃક્ષ અને યુકેલિપ્ટસ ઘણાં થાય છે.

પૂર્વઘાટ દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશમાં પૂર્વ તરફ આવેલા છે. એ પર્વતની હારો એક સરખી આવેલી નથી, પણ તૂટક છે, અને તેમાં થઈને દક્ષિણની નદીઓ કિનારાના પ્રદેશ સુધી વહીને ખંડાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. આ પહાડોની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફીટની છે, ગંગા અને વિજાગાપટ્ટણમાં તેઓ કિનારાની પાસે આવેલા છે, પરંતુ દક્ષિણમાં કિનારાથી લગભગ ૧૦૦ થી ૧૫૦ માઇલ સુધી દેશના અંદરના ભાગમાં દૂર જાય છે, તેથી 'પૂર્વના કિનારાનો પ્રદેશ' બને છે.

નદીઓ:—હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય પર્વતોની હારો ઉત્તર, મધ્ય, અને દક્ષિણ હિલમાં આવેલી છે, એટલે હિંદુસ્તાનની નદીઓના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય. (૧) ઉત્તરની નદીઓ, એટલે હિમાલય અને તેના વાયવ્ય તથા ધશાન ભાગોમાંથી નીકળતી, (૨) મધ્ય હિંદની નદીઓ, એટલે વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વતોમાંથી નીકળતી, અને (૩) દક્ષિણની નદીઓ, એટલે પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળતી નદીઓ. (૧) હિમાલયમાંથી નીકળતી અથવા ઉત્તરની નદીઓ:—

(અ) ગંગા—૧૩,૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલા ગંગોત્રી શિખરમાંથી ગંગા નદી નીકળે છે, અને ઉત્તરના મેદાનમાં વહી

જંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એ ૧,૫૫૭ માઈલ લાંબી છે, અને 'લાગીરથી' નામથી પણ ઓળખાય છે. હુરદાર આગળ ગંગા નદી ૧,૦૦૦ ફીટ નીચે વહી મેદાનના પ્રદેશમાં જાય છે. ગંગા નદીને હિંદુ લોકો ઘણી પવિત્ર ગણે છે. વહાણવટીને અનુકૂળ અને ખપમાં આવે એવી હુમલી નદી ગંગાના છેક પશ્ચિમ તરફનો મુખનો ભાગ છે. ગંગાના ડાબા કિનારા પર મળનારી એની શાખાઓ ગોમતી, ગોઆ, ગંડક, બાધમતી વગેરે છે. વળી જમના અને એની શાખાઓ ચંબલ અને સોન નદી એના જમણા કિનારા પર મળે છે. આફ્રિકા ખંડના ઇજિપ્ટમાં નાઇલ નદી આશીર્વાદ સમાન છે, તેજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના ઉત્તર અને પૂર્વના પ્રદેશો માટે ગંગા નદી છે. આ નદીમાંથી ઘણી નહેરો ખોદી કાઢવામાં આવી છે.

(બ) જમના:—હરિયાની સપાટીથી લગભગ ૧૧,૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ આવેલા હિમાલયના નંદદેવી શિખરમાંથી જમના નદી નીકળે છે. જ-મોત્રી ત્યાં એ નદીનું મૂળ છે, તે ગંગોત્રીથી બહુ દૂર નથી. લગભગ ૮૬૦ માઈલ વહા પછી અણાહાબાદ (પ્રયાગ) આગળ ગંગા ને જમનાનો સંઘમ થાય છે. એ સંઘમને 'ત્રિવેણી સંઘમ' કહે છે; કારણ કે સરસ્વતી નામની ત્રીજી ગુપ્ત નદી એને ત્યાંજ મળે છે એમ કહેવાય છે. આ નદીમાંથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ નહેરો ખોદવામાં આવી છે. માળવા અને આરાવલી પ્રદેશમાં વહેતી ચંબલ અને જાટવા જમનાને મળે છે. દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા, અને અણાહાબાદ એના પર આવેલાં મુખ્ય સહેરો છે.

(ક) બ્રહ્મપુત્ર:—આ નદી તિબેટના માન સરોવર આગળથી નીકળે છે. પૂર્વ તરફ લગભગ ૮૫૦ માઈલ સુધી એ સાંપુ નામથી તિબેટમાંજ વહે છે, અને હિમાલયના પૂર્વ છેડા આગળ દક્ષિણમાં આસામ તરફ વળે છે; ત્યાં એને બ્રહ્મપુત્ર કહે છે. ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ આગળ વહી ગંગા નદીને મળી મેધનાના નામથી જંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. જેમ સિંધુને સતલજ, અને ગંગાને

જમના જેવી શાખાઓ છે, તેવી એને મોટી શાખાઓ નથી; તોપણ વેપારરોજગાર નથા ખેતીવાડીના કામમાં એની ઉપયોગિતા ધણી છે.

(ક) સિંધુ:--આ નદી દિમાલયના પશ્ચિમ ભાગમાંથી નીકળી પશ્ચિમનાં મેદાનોને ફળદ્રુપ બનાવે છે. માન સરોવર આગળના કૈલાસ પર્વત આગળથી નીકળી કાશ્મીર, વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો, પંજાબ, અને સિંધમાં આ નદી ૧,૮૦૦ માઈલ સુધી વહે છે. આ નદીને ધણી શાખાઓ છે. એને ડાબે કિનારે મળતી પંજાબની પાંચ નદીઓ જલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ, અને સતલજ આવેલી છે, અને જમણે કિનારે સફેદ કોહ, કાબુલ, અને બીજી નદીઓ એને મળે છે. પંજાબની પાંચ નદીઓ મળીને 'પંજનદ' થાય છે, તે સિંધુ નદીને એના મુખથી ૪૬૦ માઈલ આગળ મીડકોટ નજીક મળે છે. અટક આગળ એને કાબુલ નદી મળે છે, ત્યાં વિસ્તારમાં એ ધણી મોટી થાય છે. સિંધુનો મુખ આગળનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ સપાટ અને ઝાડપાન વગરનો છે, અને ગંગાના એવા ભાગ કરતાં આફ્રિકાની નાઇલ નદીના મુખ આગળના ભાગને વધારે મળતો આવે છે. આ નદીનો નીચેનો પ્રવાહ રણમાંથી જાય છે, અને તેમાંથી ધણી નહેરો ખોદી કાઢવામાં આવી છે.

(૨) મધ્ય હિંદની નદીઓ:--

(અ) નર્મદા:--આ નદી સાતપુડા પર્વતના ઇશ્વર પુણ્યામાં અમરકંટકના ઉચા પ્રદેશમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં લગભગ ૮૦૦ માઈલ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. જમણપુર આગળ એની પહોળાઈ માત્ર ૨૦ વારની છે. એનો મુખથી ૧૭૦ માઈલનો પ્રવાહ મુંબઈ ઈલાકામાં છે, અને હરિયની દક્ષિણે એનું મુખ સત્તર માઈલ જેટલું પહોળું થાય છે. દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની સીમા આ નદીથી નક્કી થાય છે. ગંગા માફક આ નદીને પણ હિંદુ લોકો પવિત્ર મણે છે.

(બ) તાપી:—આ નદી સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળે છે, અને પશ્ચિમમાં મધ્ય પ્રાંતમાં વહી સુરત આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. શરૂઆતના ૧૫૦ માઇલ સુધી તો નદીનો પ્રદેશ કુંગરાળ છે, પણ આગળ જતાં એ સપાટ જમીનમાં વહે છે. જી. આઇ. પી. રેલવેએ જુસાવળ આગળ, અને બી. બી. એન્ડ. સી. આઇ. રેલવેએ સુરત આગળ એના ઉપર પૂલો બાંધ્યા છે. એ નદી પર સુરત નામનું બંદર આવેલું છે.

(ક) મહાનદી:—આ નદી કટક આગળ બંગાળાના ઉપ-સાગરને મળે છે. એનો અર્ધો પ્રવાહ મધ્ય પ્રાંતોમાં અને અર્ધો ઓરિસામાં છે. ઓરિસામાં એમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. સંબલપુર, કટક, અને પુરી એના પર આવેલાં મુખ્ય શહેરો છે.

(૩) દક્ષિણની નદીઓ:—દક્ષિણની નદીઓ ઉત્તરનાં મેદાનોની નદીઓ કરતાં ઓછી જુદી છે, અને વર્ષમાં મોસમે મોસમે તેમાં ફેરફાર થાય છે. તેઓ ઉડી ખીણોમાં ચઢને વહેતી હોવાથી નહેરોના કામમાં બહુ આવી ચક્તી નથી, તેમજ ઉંચા પ્રદેશોમાંથી જ્યારે તેઓ મેદાનમાં વહે છે, ત્યારે તેમાંથી જળધોષ પડે છે, તેથી નાવિકો માટે પણ નિરુપયોગી છે.

(ગ) ગોદાવરી:—મુંબઈ ઇલાકામાં ચરખી સમુદ્રથી લગભગ ૫૦ માઇલ દૂર નાથક આગળ પશ્ચિમઘાટમાંથી આ નદી નીકળે છે, અને પૂર્વ તરફ ૯૦૦ માઇલ વહીને બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. હૈદરાબાદમાં ચઢને દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશમાં વહી પૂર્વઘાટમાં પસાર થઈ મદ્રાસ ઇલાકાના કિનારાનાં મેદાનોમાં એ જાય છે. ગોદાવરી હૈદરાબાદની મોટી નદી છે. દરિયાથી લગભગ ૪૦ માઇલ દૂર એનો ત્રિકોણાકારવાળો મુખપ્રદેશ આવેલો છે; ત્યાં નહેરોના કામ માટે એક મોટો બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે.

(ઘ) કૃષ્ણા:—હિંદી મહાસાગરથી લગભગ ૪૦ માઇલ દૂર મહાબળેશ્વર આગળથી આ નદી નીકળે છે, અને ઉચ્ચપ્રદેશના

દક્ષિણ ભાગમાં આશરે ૮૦૦ માઇલ વહી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. હૈદ્રાબાદના દેશી રાજ્યની દક્ષિણ સરહદે થઇ મદ્રાસ ઇલાકા-મા એ વહે છે. હીમા અને તુગબદ્રા નામની એની બે શાખાઓ છે. બેંગલોડા આગળ એમાં પશુ બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે.

(ક) કાવેરી:—આ નદી કુર્ગમાં આવેલા બ્રહ્મગિરિ પર્વત-માથી નીકળે છે, અને કુર્ગ, મહેસુર, અને કર્ણાટકના મેદાનમાં વહી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. મહેસુરમાં આ નદી ઉપર આશરે ૧૨ બંધો બાંધવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી ૧,૦૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં નહેરો ખોદવામાં આવી છે-આ નદીમાં મહેસુર રાજ્યમાં શીરંગપટ્ટણ આગળ અને શિવસમુદ્રમ ન્યાં આગળ નદી ૩૨૦ ફીટની ડિપ્થિએથી નીચે વહે છે, ત્યાં બે બેટા આવેલા છે. ત્યાં આગળ એક બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે, જેમાંથી ૯૨ માઇલ દૂર આવેલી કોલરની સોનાની ખાણો ચલાવવા, તથા ૫૯ માઇલ દૂર આવેલા બેંગલોર શહેરને વિજ્ઞાની રોશની પૂરી પાડવા વિજ્ઞાનીની શક્તિ પેદા કરવામાં આવી છે. કાવેરીના મુખપ્રદેશમાંનું તાંજોર શહેર ‘દક્ષિણ હિંદનો બગીચો’ છે, અને કાવેરી નદી ‘દક્ષિણ-ગંગા’ કહેવાય છે.

૧૬. હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ.

હિંદુસ્તાન ઐતિહાસિક સામ્રાજ્યનું એક ભાગ છે. પ્રથમ આ દેશનો રાજ્યવહીવટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં બળવો જાળ્યો, ત્યાર પછી હિંદનો રાજ્યવહીવટ ઇંગ્લાંડના રાજ્યકર્તાના હાથમાં આવ્યો છે. ઇંગ્લાંડના રાજા હિંદના શહે-નશાહ કહેવાય છે. તે ઇંગ્લાંડમાં રહે છે, તેથી હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહી-વટ તેમના પ્રતિનિધિ મારફતે ચાલે છે. બ્રિટનમાં હિંદના રાજ્ય-વહીવટ માટે એક હિંદી પ્રધાન નીમવામાં આવે છે, અને તેને

‘સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર હંડિઆ’ કહે છે. તેને મદદ કરવા માટે લગભગ ૮ થી ૧૨ મેમ્બરોની કાઉન્સિલ અથવા મંડળી હોય છે, જેની નીમજૂક પાંચ વર્ષ માટે કરવામાં આવે છે. હિંદી પ્રધાન-મંડળના એ સભ્યો માટે એવો નિયમ છે, કે તેમણે હિંદુસ્તાનમાં ઓછામાં ઓછી દસ વર્ષ નોકરી કરી હોવી જોઈએ, અને પાંચ વર્ષ કરતાં વધારે વખત પહેલાં તે છોડી હોવી જોઈએ નહિ. હિંદુ-સ્તાનના રાજ્યવહીવટ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની ઉપજનો કેટલાં અને કેમ ખર્ચ કરવો, તે બાબત પર પ્રધાનમંડળ નિર્ણય રાખે છે. આ મંડળનો સભ્ય પાર્લિમેન્ટનો સભ્ય થઈ શકે નહિ એમ ઠરાવવામાં આવેલું છે.

હિંદુસ્તાનમાં રાજના મુખ્ય પ્રતિનિધિ ગવર્નર જનરલ હોય છે, તેને વાઇસરોય કહે છે. તે અને તેની મદદનીશ કાઉન્સિલને ‘હિંદી સરકાર’ કહે છે. જે પ્રધાનમંડળ ઇંગ્લાંડમાં સત્તા ભોગવતું હોય છે, તે ગવર્નર જનરલની નીમજૂક કરે છે, અને સાધારણ રીતે તે પાંચ વર્ષ સુધી અમલ ભોગવે છે. એની કારોબારી મંડળીમાં વાઇસરોય પોતે અને હિંદી સેનાપતિ ઉપરાંત સાત સભાસદો હોય છે. એની કારોબારી અથવા કાર્યવાહક મંડળીના ઓછામાં ઓછા ત્રણ સભ્યોએ હિંદુસ્તાનમાં દસ વર્ષ નોકરી કરી અનુભવ મેળવ્યો હોવો જોઈએ, અને તેમાંનો એક બારિસ્ટર એટલે ધારાશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ. રાજ્યવહીવટનાં નવ ખાતાં કરવામાં આવ્યાં છે, અને તે દરેક ઉપર હિંદી સરકારનો એકેક સેક્રેટરી ઉપરી અધિકારી તરીકે નીમવામાં આવે છે. હિંદી પ્રધાન, વાઇસરોય, હિંદી સેનાપતિ, પ્રાંતોના ગવર્નર, વાઇસરોય અને ગવર્નરની કારોબારી મંડળીના સભાસદો, તથા હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોની નીમજૂક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે.

વાઇસરોયને કાયદાકાનુનો ધડવાના કામમાં મદદ કરવા માટે પહેલાં એક સભા હતી, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા, ત્યારથી બે સભા આપવામાં

આવી છે, તેને લેબિસેટિવ એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ કહે છે. લેબિસેટિવ એસેમ્બલીમાં મેમ્બરોની કુલ સંખ્યા ૧૪૪ ની છે; તેમાંથી ૨૬ સરકારી અમલદાર, ૧૦૪ પ્રજામતથી ચુંટાએલા, અને ૧૪ સરકારે નીમેલા હોય છે. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં ૬૦ સભાસદો હોય છે, જેમાંથી લગભગ ૨૦ સરકારી અમલદારો હોય છે. કોઈ પણ બિલ બંને સભામાં પાસ થયા વગર કાયદો થઈ શકતો નથી. પ્રથમ બિલ એસેમ્બલીમાં પાસ થવું જોઈએ, અને ત્યાર પછી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટને વાળખી લાગે, તો તેને બહાલ રાખે છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ પછી હિંદુસ્તાનમાં મોટા નવ પ્રાંતો અને નાના છ પ્રાંતો કરવામાં આવ્યા છે. મોટા પ્રાંતના ઉપરી અમલદાર તરીકે ગવર્નરને નીમવામાં આવે છે, અને તે વાર્ષિકરોય અને તેની કાઉન્સિલના તાબામાં રહે છે. પ્રાંતોમાં દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ ચાલે છે; કારણ કે કેટલીક બાબતમાં ગવર્નર પોતાની કાઉન્સિલની સલાહથી ચાલે છે, અને કેટલીક બાબતો જે દેશી પ્રધાનોને સોંપવામાં આવી છે, તેમાં દેશી પ્રધાનો ગવર્નરને સલાહ આપે છે. મ્યુનિસિપલ અને લોકલબોર્ડ ખાતું, કેળવણી ખાતું, આબકારી ખાતું અને આરોગ્ય ખાતું, દેશી પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યાં છે. ગવર્નરની કારોબારી સભામાં વધારેમાં વધારે ચાર સભાસદો હોય છે, જેમાંના એક જણને તો ઝોઝામાં ઝોઝો ૧૨ વર્ષનો સરકારી નોકરીનો અનુભવ હોવો જોઈએ એવું ઠરાવેલું છે. મુંબઈની ધારાસભામાં સભાસદોની સંખ્યા ૧૧૧, અને મદ્રાસ અને બંગાળાની ધારાસભામાં અનુક્રમે ૧૨૭ અને ૧૩૯ ની છે. આ ત્રણ ધલાકા ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં બીજા પ્રાંતો છે, તેમાં પણ નવા સુધારાથી ગવર્નરની નીમણૂક થઈ છે. પંજાબ, આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો, બહાર અને ઓરિસ્સા, મધ્ય પ્રાંતો, આસામ, અને બ્રહ્મદેશમાં ગવર્નર નિમાય છે. તેમને મદદ કરવાને પણ એક્ઝીક્યુટિવ અને લેબિસેટિવ એટલે કારોબારી સભા અને ધારાસભા હોય છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, કુર્મ, અબ-મેર-મહેરવાડા, દિલ્હી, તથા આંદામાન અને નિકોબાર ગવર્નર જનરલના તાબામાં છે, અને તેનો વહીવટ ચીફ કમિશનર કરે છે. દરેક પ્રાંતના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં કમિશનર નીમવામાં આવે છે. દરેક વિભાગના ભાગ પાડી જિલ્લા બનાવવામાં આવ્યા છે, અને તેનો ઉપરી અમલદાર ડેપુટી કમિશનર અથવા કલેક્ટર હોય છે. તેને પોતાના જિલ્લાની પુરેપુરી સત્તા હોય છે, પણ તે પોતાના પ્રાંતના ગવર્નરના હાથનીચે છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા જિલ્લાની સંખ્યા લગભગ ૩૦૦ની છે.

હિંદુસ્તાનનો ક્ષેત્ર ભાગ અંગ્રેજ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે છે. એ સિવાયનો બીજો ભાગ દેશી રાજાઓના હાથમાં છે. આવાં નાનાં મોટાં દેશી રાજાઓની સંખ્યા આસરે ૭૦૦ ની છે. હૈદરાબાદ, મલૈસુર, કાશ્મીર, વડોદરા વગેરે મોટાં રાજાઓમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી સલાહ આપવા તથા દેખરેખ રાખવા રેસિડેન્ટ રહે છે. કેટલાંક મોટાં રાજાઓ પર એજન્ટ દુધી ગવર્નર જનરલની દેખરેખ હોય છે, અને નાનાં રાજાઓ વાસ્તે એજન્ટ દુધી ગવર્નર રાખવામાં આવે છે. બીજાં ઘણાં નાનાં દેશી રાજાઓના ઉપર જિલ્લાનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે, અને તે પોલિટિકલ એજન્ટ દુધી ગવર્નર કહેવાય છે.

૧૭. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો.

હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ત્રણ કુદરતી વિભાગ થઈ શકે છે, એવું તમે આગળ શીખી ગયા. (૧) વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ધ્રુવના પહાડી મુલક, (૨) ધણેજ અગત્યનો, ફળદ્રુપ અને વસ્તીવાળો, મધ્યમાં આવેલો મોટાં મેદાનોનો પ્રદેશ, અને (૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ અથવા દીપકસ્પનો ભાગ. હિંદુસ્તાન એવડો મોટો દેશ છે, કે ઉપર મળ્યાવેલા કેટલાક કુદરતી વિભાગોની સાથે રાજકીય વિભાગો સંબંધ ધરાવે છે.

हिंदुस्तानः राजकीय विभागः.

૧. ગવર્નરના હસ્તકમાં:—મુંબઈ ઇલાકા, મદ્રાસ ઇલાકા, બંગાળા, બહાર અને ઓરિસા, મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, આંધ્રા-અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, આસામ, અને બ્રિટિશ હાલદેશ.

૨. ચીફ કમિશનરના હસ્તકમાં:—વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, દિલ્હી પ્રાંત, અજમેર-મેરવાડા, કુર્ગ પ્રાંત, અને આંદામાન-નિકોબાર ટાપુઓ.
૩. રેસિડન્ટની હાથરેખ નીચેનાં દેશી રાજ્યો:—ઠારમીર, ગાયકવાડી રાજ્ય, નિઝામ હૈદરાબાદ, અને મહેસુર.
૪. એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલની હાથરેખ નીચેનાં દેશી રાજ્યો:—રજપુતાના, મધ્ય હિંદ એજન્સિ, અને પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ.
- સ્વતંત્ર રાજ્યો:—નેપાળ અને બુતાન.

(અ) વાયવ્ય તરફનો ડુંગરી પ્રદેશ.

આ પ્રદેશમાં ધણી રાજકીય વિભાગો આવેલા છે; જેમાંના કેટલાક ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે, અને સામ્રાજ્યના અંગ છે. આ દેશો (અ) વાયવ્ય સરહદના પ્રાંત, અને (બ) બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન છે.

(અ) વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત:—આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય સરહદ પર આવેલો છે. એ પ્રાંતનો પૂર્વ તરફનો મુલક બ્રિટિશના હાથમાં છે, અને બાકીના ભાગમાં ચીફ કમિશનરની સત્તા નીચે પઠાણ સોડો રહે છે. એ ઉપરાંત એમાં ચિત્રાલ, જૈમર, અને કુરમ નામનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. એમાં કાણુલ, ચિત્રાલ વગેરે નદીઓ, અને તેમની ખીણો પાસે થઈને અફઘાનિસ્તાન અને હિંદુકુશમાંથી આવવાના ડુંગરી માર્ગો આવેલા છે. પેશાવરમાં ઉનાળામાં ગરમી ૧૨૦° સુધી ચઢી જાય છે, અને શિયાળામાં ૩૦° સુધી ઉતરી જાય છે. સોડોની બાપા પુરતુ અને પંખમી છે, અને તેમનો ધણો ભાગ મુસલમાન છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર તરફથી જમીનમાર્ગે આવવાનો માર્ગ આ પ્રાંતમાં હોવાથી એમાં ધણી મજબુત કિલ્લા બાંધવામાં આવેલા છે, અને તેમાં લશ્કર રહે છે. મુખ્ય કિલ્લા પેશાવર, નવેશરા, કૈલાત,

ખનુ, અને દેરાઈસ્માઇલખાનમાં છે. જમરૂદ નામનો કિસ્તો ખેતર-
ખાટમાં જવાના માર્ગને મથાળે પેશાવરની રેલવે સડક પૂરી થાય છે
ત્યાં આવેલો છે.

મુખ્ય ગામા: એબટાબાદ:—હુઝારાજિલ્લાનું મુખ્ય શહેર
છે. એમાં લરકર રહે છે. કુરમ નદી ઉપરના ખનુશહેરમાં પણ લરકર
રહે છે; ત્યાંનો વેપારદેરાઈગાર હીક ચાલે છે. સિંધુ નદીના જમણા
કિનારાથી માત્ર ૪ માઇલને અંતરે દેરાઈસ્માઇલખાન નામનું લરકરી
છાવણીવાળું ગામ છે. ગોમલ માર્ગમાં થઇને અફઘાન વેપારીઓના
કાફલા ત્યાં થઇને હિંદુસ્તાનમાં આવળ કરે છે. ખબર માર્ગના દાખલ
થવાના ભાગથી ૧૦ માઇલ દૂર આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર પેશાવર
આવેલું છે. એ ધણું પુરાણું શહેર છે, અને એને 'હિંદુસ્તાનના
દરવાજા'ની ઉપમા આપવામાં આવે છે. મધ્ય એશિયા સાથેના
વેપારનું એ મુખ્ય મથક છે. કાશુક અને કંદહારથી કાચું રેલમ,
ગિન, લીલા અને સુકા મેવા, ચામડાં, સાદહી વગેરે લઇને વેપારીના
કાફલા ત્યાં આવે છે. એ શહેરમાં પણ જમરી લરકરી છાવણી છે.

(બ)ખલુચિસ્તાન:—એમાં બ્રિટિશખલુચિસ્તાન, તથા કિલાત
અને લાસબેલાનાં દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આ દેશમાં
માત્ર હિંગોલ નામનો એકજ મોટી નદી માલમ પડે છે, અને
વધારેમાં વધારે વરસાદ ૧૦ ઇંચ જેટલો થાય છે. બ્રિટિશખલુચિ-
સ્તાનનું મુખ્ય શહેર કવેટા છે. એ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની સત્તામાં
છે. મધ્ય અને નૈઋત્યના ભાગમાં કિલાતનું રાજ્ય આવેલું છે. તે
તદન પહાડી મુલક છે. એની દક્ષિણે લાસબેલાનું રક્ષિત રાજ્ય છે,
તેનો જામ જોકે સ્વતંત્ર છે, તોપણ કિલાતના ખાનને લરકરી મહદ
આપવાને બંધાએલો છે.

(બ) હિમાલયનો ઉત્તર તરફનો પહાડી મુલક.

આ મુલકમાં કાશ્મીર અને જમ્મુ, નેપાળ, સિક્કિમ અને
ભુતાનનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે.

(અ) કાશ્મીર અને જમ્મુનું રાજ્ય:—આ રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે, અને તેમાં ત્યાંના મહારાજ રાજ્ય કરે છે. અંગ્રેજ લોકો એ રાજ્યને કાશ્મીર કહે છે, અને હિંદુસ્તાનના લોકો એને જમ્મુના રાજ્યથી ઓળખે છે. સિંધુ નદીની શાખા જેલમની ખીણમાં કાશ્મીર, અને ચિનાબની ખીણમાં જમ્મુ આવેલાં છે. કાશ્મીર કુંગરા અને ખીણોવાળો ધણો સુંદર અને રમણીય દેશ છે. ૬,૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ ૧૮,૦૦૦ ફીટ ઉંચા બરફથી ઢંકાયેલા પર્વતોથી ઘેરાયેલી ૮૦ માઇલ લાંબી અને ૨૫ માઇલ પહોળા કાશ્મીરની લીલી ખીણ આ દેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે.

આ દેશમાં સિંધુ અને તેની શાખાઓ વહે છે. દેશની આસપાસ આસ બરફવાળા કુંગરાઓ વીંટળાયેલા હોવાથી ગરમીનું પ્રમાણ ત્યાં ઓછું છે. હિંદુસ્તાન, મધ્ય એશિયા, અને તિબેટ સાથે આ દેશનો વેપાર ચાલે છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ પછી કાશ્મીરના મહારાજ પોતાના પ્રધાનની સલાહથી કારભાર ચલાવે છે. એ રાજ્યમાં હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે એક રેસિડન્ટ રહે છે, તેને સંપૂર્ણ સત્તા છે. શ્રીનગર અને જમ્મુ એજ બે ગામ અગત્યનાં છે. શ્રીનગર આ રાજ્યનું પાટનગર છે, અને જેલમ નદી પર આવેલું છે. ઉનાળામાં મહારાજ ત્યાં રહે છે. કાશ્મીરી સાલ વખણાય છે. હમણાં ત્યાં ખાલીયા તથા શેતરંજ બનાવવાના અને ચાંદી, તાંબા, અને લાકડાના કોતરણી કરવાના ઉદ્યોગો ચાલે છે. જમ્મુ એ મહારાજનું શિયાળાનું રહેઠાણ છે. શિકારને વાસ્તે ધણા માણસો ત્યાં જાય છે, પણ હાલ કાશ્મીરના અગત્ય એક ધણા સારા હવા ખાવાના સ્થાન તરીકે થાય છે, અને ત્યાં યુરોપીયન અને હિંદી મુસાફરો ધણા માલમ પડે છે.

(બ) નેપાળ:—હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળ પર સંયુક્ત પ્રાંતો અને બ્રિટિશ તથા એરિસ્ટાના નવા પ્રાંતની ઉત્તરે ૫૦૦ માઇલ મુધી નેપાળનું રાજ્ય આવેલું છે. એની ત્રણ બાજુએ ચીનથી મુલક, જી. પ્ર. દ. ફ.

અને ઉત્તરે તિબેટ આવેલા છે. એ દેશની પહોળાઈ લગભગ ૧૦૦ માઈલની છે. પર્વતની તળેટીના સાંકડા ભાગને ‘તેરાઈ’ કહે છે. ત્યાંની હવા બહુ બેજવાળી અને ખરાબ છે. એના ઉપરના ભાગની આબોહવા ધણીજ સુંદર છે, અને યુરોપના દક્ષિણ ભાગને મળતી આવે છે. આ દેશનો મુખ્ય પાક ચોખા છે. ત્યાં ધઉ ઉગે છે. તેમાંથી ખીર અને ખીજી જાતનો દારૂ બને છે.

નેપાળની પ્રજા મેંઝોલ લોકો, રજપુત, અને ખીજા હિંદુ-ઓથી ઉત્પન્ન થયેલી મિશ્ર પ્રજા છે. ગુરખા લોકો રાજ્યકર્તાની જાતના છે, અને તેઓ હિંદુ ધર્મ પાળે છે. ખીજા કેટલાક બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. દેશના રાજાને મહારાજાધિરાજ કહે છે, પણ રાજ્યનો ખરો રાજ્યકર્તા મુખ્ય પ્રધાન, જેને મહારાજાનો ઇશ્વર હોય છે તે છે.

ખટમંડુ:—એ રાજ્યનું પાટનગર છે, અને આધમતી નદી ઉપર આવેલું છે. શક વંશ જેમાંથી ગૌતમ બુદ્ધ ઉતરી આવેલા હતા, તેમના પાટનગર કપિલવસ્તુની જગા તેરાઇના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલી છે. ગુરખા લોકો બહાદુર અને લડાયક છે. હિંદુસ્તાનના લશ્કરમાં ગુરખા પસંદગી છે, અને તેમણે છેલ્લા યુરોપી વિગ્રહમાં બહુ બહાદુરી બતાવી હતી.

(ક) સિકીમ:—નેપાળના રાજ્યની પૂર્વે સિકીમનું નાનું રાજ્ય આવેલું છે. તિબેટના લોકો એને ડેન્જેન્ગ એટલે ચોખાનો દેશ કહે છે. એમાં વર્ષ દરમિયાન વરસાદ ૧૦૦ ઇંચ જેટલો થાય છે. એમાં જુદી જુદી જાતનાં આસરે ૪,૦૦૦ ફૂલના છોડ ઉગે છે, અને ચોખા, બાજરી, ધઉ વગેરે થાય છે. એની ઉપર દેશી રાજા રાજ્ય કરે છે, અને ગેટકમાં રહેતા બ્રિટિશ અમલદારની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે. એમાં હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મ પળાય છે.

(ઢ) બુતાન:—પૂર્વ હિમાલયમાં આ સ્વતંત્ર રાજ્ય આવેલું છે. તેને હિમાલય પર્વત તિબેટથી જુદું પાડે છે. એની આબોહવા ઉચ્ચાઈના પ્રમાણમાં બહાલી જાય છે. નીચેના કુંગરોમાં હાથી, મેંઝા, હરણ, વાઘ વગેરે જંગલી જાનાવર ધણું છે.

ધ. સ. ૧૯૦૭ સુધી જુતાનમાં દિરાજ સત્તા હતી:- (૧) ધાર્મિક સત્તા, અને (૨) રાજસત્તા; પણ ત્યાર પછી વંશપરંપરાની રાજગાદી સ્થાપવામાં આવી છે. ધ. સ. ૧૯૧૦ ના કબુલાતનામાની રૂએ હિંદી સરકાર અંદરના કામમાં વચમાં પડતી નથી, પણ પરદેશી રાજ્યનીતિમાં સલાહ આપે છે. એ રાજ્યમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રહેતો નથી, પણ સિક્રીમનો બ્રિટિશ અમલદાર હિંદી સરકાર અને જુતાનના રાજ્ય વચ્ચે સલાહકારનું કામ કરે છે.

૧૦ (ક.) ઇશાનનો સરહદનો પ્રદેશ.

આ પ્રદેશમાં હિંદુસ્તાનની પૂર્વે આવેલા અને હિંદી સામ્રાજ્યના ભાગ બ્રહ્મદેશનો સમાવેશ થાય છે. તેની દક્ષીણ તરફને આગળ પર હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ પૂરી થયા પછી આપવામાં આવશે.

૧૮. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

(૨) સિંધુ-ગંગાના મેદાનના પ્રદેશો.

હિમાલય પર્વત અને મધ્ય હિંદના કુંગરાઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ સિંધુ-ગંગાનાં મેદાન તરીકે ઓળખાય છે. ઇશાનમાં આવેલા આસામના સરહદના પ્રાંત ઉપરાંત બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતો, સંયુક્ત પ્રાંતો, અને પંજાબનો એમાં સમાવેશ થાય છે. વધારામાં કહીએ તો સિંધ, રજપુતાના, અને મુંબઈ ઇલાકાનો વાચવ્યનો ભાગ પણ એમાં આવી જાય છે.

(અ) આસામ:—આસામની મુખ્ય પેઢાશ ચા છે. એ પ્રાંતમાં ચાના લગભગ ૮૦૦ બગીચા આવેલા છે. તે ઉપરાંત શણ અથવા પાટનો ઉદ્યોગ આ પ્રાંતમાં હાલ ખરો વધેલો છે. વળી જંગલોમાં રત્નનાં ઝાડો પણ માલમ પડે છે. ખનિજમાં કોલસા અને ચુનો નીકળે છે. એ કોલસો આગબોટ અને ચાનાં કારખાનાંમાં વપરાય છે. આસામના ઉપલા ભાગમાં કેરોસીનના કુવા પણ માલમ પડે છે.

ચીન અને તિબેટમાંથી મેંગોલ પ્રજાએ પ્રથમ આ પ્રદેશમાં વસવાટ કર્યો, અને ત્યાર પછી પશ્ચિમ તરફથી હિંદુઓ આવવા લાગ્યા, જે દેશના ધણી થઇ પડ્યા. મુખ્ય ભાષા બંગાળી બોલાય છે, જે કે તિબેટ અને બ્રહ્મદેશની મિશ્રિત ભાષા પણ પ્રચલિત છે. ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના પાર્લમેન્ટના એક્ટની રૂએ રાજ્યના ઉપરી અમલદાર તરીકે ગવર્નર પોતાની કાઉન્સિલની મદદથી રાજ્ય કરે છે. આ પ્રાંતમાં મોટાં ગામો આવેલાં નથી. 'ખાસી' ડુંગરામાં ચેરાપુછી નામનું ગામકું છે; તેમાં આખી દુનિયામાં વધારેમાં વધારે વરસાદ પડે છે. ત્યાં સરાસરી વરસાદ ૪૫૮ ઇંચ જેટલો થાય છે. બ્રહ્મપુત્રા નદીના બન્ને કિનારે પ્રાચીન કામરૂપ દેશનું જીવંત પાટનગર ગૌહત્તી આવેલું છે. આસામ-બેંગાલ રેલવેલાઇનનો ત્યાં આગળ છેડો આવે છે, અને ત્યાંથી ધાટને માર્ગે થઇને શિલોંગ જવાની પાકી સડક બાંધવામાં આવી છે. શિલોંગ દરિયાની સપાટી કરતાં લગભગ ૪,૭૬૨ ફીટ ઉંચું છે, અને તેમાં ઉનાળા દરમિયાન રાજ્યની બેઠક રહે છે. સિસહક અને સદિયા પણ આ પ્રાંતનાં જાણીતાં ગામ છે.

(બ) મણિપુર:—દરેક બાજુએ ડુંગરાથી વીંટળાયેલું, ૩૫ માઇલ લાંબું અને ૨૦ માઇલ પહોળું મણિપુરનું દેશી રાજ્ય આ પ્રદેશમાં આવેલું છે. એની મુખ્ય નદી મણિપુર છે, અને તે ધરાવદી નદીને મળે છે. દરિયાની સપાટીથી ૨,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ આવેલું હોવાથી એની આબોહવા ઠંડી અને ખૂસનુમા રહે છે. હાથી, વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, કુસ્કર વગેરે જંગલી પ્રાણીઓ ત્યાં ધણાં છે. મણિપુરના ઘોડા ખાસ વખણાય છે. એમાં દેશી રાજ રાજ્ય કરે છે, અને એનું મુખ્ય શહેર ઇમ્ફાલ છે. તે આસામ-બેંગાલ રેલવે પર દિમાપુર ગામની પાસે આવેલું છે.

(ક) બેંગાળા ઇલાકા:—જેને પહેલાં નીચેના બંગાળાનો પ્રદેશ કહેતા હતા, તે ઇ. સ. ૧૯૧૨ પછી બેંગાળા ઇલાકા કહેવાય છે. એ પ્રદેશમાં ધણાં કળદ્રુપ મેદાનો આવેલાં છે, અને તેમાં ધણાં

નદીઓ, ખાડીઓ, અને નહેરો વહે છે. ઝંગા અને ધ્રુવપુત્રાના મુખ આગળનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ એમાં ખાસ કરીને ધણો રસાળ છે. આ ઇલાકામાં લગભગ પાંચ કરોડ માણસની વસ્તી છે, અને દેશનો દેખાવ ધણો રમણીય છે. લાં ઉનાળો અને ચોમાસું એ બેજ ઋતુઓ છે. ગરમીનું સરાસરી પ્રમાણ ૬૦° થી ૮૬° સુધીનું હોય છે. મોટી મોટી નદીઓમાં કાદવકીચડ ધસડાઇ આવે છે, તેથી પ્રદેશ ફળદ્રુપ બને છે. ઝંગા અને ધ્રુવપુત્રા ઉપરાંત રૂપનારાયણ, હામોદર, ભાગીરથી, અને મેધના નામની બીજી નદીઓ છે. ભાગીરથીના નીચેના પ્રવાહને હુમલી કહે છે. તેના ઉપર મુર્શિદાબાદ, પ્લાસી, નડિઆ, ચંદનગર, ચિનસુરા, હાવરા, અને કલકત્તા આવેલા છે.

હુમલી નદીના મુખથી તે મેધનાના મુખ સુધી ૬૦ થી ૮૦ માઇલનો અંદર જતો બંગાળના ઉપસાગરના કિનારા આગળ આવેલો ‘ચુંદર બન’ નામનો ભેજવાળો અને જંગલથી ભરપુર પ્રદેશ આવેલો છે. નદીઓમાં ધસડાઇ આવતી માટીથી આ પ્રદેશ બનેલો છે, અને તેમાં ચર્ધને નદીઓ, ખાડીઓ, અને ઝરાઓ વહે છે. ચુંદરી નામનાં ઝાડ ઉપરથી આ પ્રદેશનું નામ ‘ચુંદર બન’ પડ્યું છે. બંગાળનો મુખ્ય પાક ચોખા છે. જેટલું શણ અથવા પાટ આ દેશમાં ઉગે છે, તેટલું દુનિયાના કોઇ પણ ભાગમાં ઉગતું નથી. ફાઈલિંગ અને ચિત્તેગોંગમાં આ મોટા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે. મુખ્ય ખનિજ કોલસો છે; રાણીગંજની કોલસાની ખાણો જાણીતી છે, અને હિંદુસ્તાનનો ૬ કોલસો બંગાળમાંથી નીકળે છે.

લોકો મુખ્ય ત્રણ જાતમાંથી ઉતરી આવેલા છે. દ્રાવિડ, તિબેટ અને ધ્રુવદેશની જાતો, અને આર્ય. પૂર્વ અને ઉત્તરના ભાગમાં ઐંગ્રેજ પ્રજાનો પણ અંશ દેખાય છે. આખો ઇલાકો એક ગવર્નર અને તેની બે સલાના હાથ નીચે મૂકવામાં આવેલો છે. કારોબારી સલામાં ૪ સભ્યો અને ધારાસલામાં ૧૨૫ સભ્યો છે, તેમાંથી પ્રધાનો મૂકી કાઢવામાં આવે છે. આખા ઇલાકાના પાંચ વિભાગ કરવામાં

આવ્યા છે, અને તે દરેક ઉપર એકેક કમિશનરની નીમણૂક કરવામાં આવે છે. બર્દવાન, ચિત્તેગંગ, રાજસાહી, હાકા, અને ખુદ ધલાકાનો ભાગ, એવી રીતે પાંચ વિભાગ થાય છે. એ વિભાગના જિલ્લા, તાલુકા વગેરેમાં ભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં ડેપુટી કમિશનર અથવા કલેક્ટર વહીવટ ચલાવે છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કલકત્તા:—આ શહેર દરિયાથી લગભગ ૮૬ માઇલ દૂર હુગલી નદી પર આવેલું છે. શહેર નદીના ડાબા કિનારા પર ૭ માઇલ સુધી વસેલું છે, અને નદીના જમણા કિનારા પર હાવરા નામના એના પરા સાથે પૂલથી જોડાયેલું છે. પરા અને શહેરની વસ્તી મળીને લગભગ ૧૩ લાખ માણસની સંખ્યા છે. એ શહેર એકલા બંગાળના વેપારનો દરવાજો નથી, પણ ગંગા નદીના પ્રદેશનું વેપારનું મુખ્ય મથક છે. નદીની પાસે 'ફોર્ટ વિલિયમ' છે, અને તેની સામે એક સુંદર બાગ, જેને મેદાન કહે છે તે આવેલો છે. એમાં ખાનગી તથા સરકારી મોટાં મોટાં મકાનો બાંધવામાં આવેલાં હોવાથી એ શહેરને 'મહાલયોના નગર'ની ઉપમા આપવામાં આવી છે. એમાં શણ અથવા પાટ, લોટ, ચોખા, તેલ, કાગળ વગેરેની મિલો છે, ને સીલદા તથા હાવરાનાં રેલવેનાં બે મોટાં સ્ટેશનો આવેલાં છે. બંગાળમાં એક મુનિવર્સિટી છે, જેની લગભગ ૧૨ કોલેજો એ શહેરમાં આવેલી છે. ટુંકાણમાં કહીએ તો આ શહેર દુનિયાનાં મોટાં શહેરોમાંનું એક છે.

હાવરા:—ઉપર કહી ગયા તેમ ૭ માઇલ સુધી હુગલીના જમણા કિનારા પર આવેલું કલકત્તાનું આ એક પડે છે. એમાં વેપાર-રાજગાર અને હુનરઉદ્યોગનાં કરખાનાં ઘણાં છે. હાવરામાં સિવ-પુર આગળ એક મોટી ઇન્જનેરી કોલેજ છે.

દાર્જિલિંગ:—બંગાળનું હવા ખાવાનું ઠંડાણું, અને સરકારનું બનાળાનું મથક છે. તે આશરે ૭,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલું

છે. એના કુદરતી દેખાવ ધણે બળ્ય છે, અને ત્યાંથી કાંચન-
ગંગાનાં શિખરોની બે જોડ દેખાય છે. ત્યાં ૧૨૦ ઇંચ જેટલો
વરસાદ વરસે છે.

ઝુર્શિદાબાદ:—બંગાળના નવાબ ઝુર્શિદકુલીખાને સ્થાપેલું,
કલકત્તાની ઉત્તરે બાગીરથી નદી પર આ શહેર આવેલું છે.

પ્લાસી:—કલકત્તાની ઉત્તરે બાગીરથી નદી પર આ શહેર
આવેલું છે. એ શહેર ઐતિહાસિક છે; કારણ કે બંગાળના નવાબ
સિરાજ-ઉદ-દૌલાને ક્ષાઈવે ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં ત્યાં આગળ
હરાવી અંગ્રેજ રાજ્યની બંગાળમાં સ્થાપના કરી હતી.

ચિનમુરા:—પહેલાં આ ગામ વલંદા લોકોનું હતું, પણ ઈ. સ.
૧૮૨૫ માં તે અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યું છે.

ચંદ્રનગર:—ચિનમુરાની દક્ષિણે અને કલકત્તાની ઉત્તરે ૨૨
માઈલ ઉપર આવેલું છે. આ શહેર ફ્રાન્સને તાબે છે.

ઠાકા:—પૂર્વ બંગાળનું ધણું મોટું અને અગત્યનું શહેર છે.
અસલના વખતમાં એ ધણી જહોજલાલી મોતવતું હતું, અને એમાં
અસલના નવાબોની ગાદી હતી. અંગ્રેજ અમલ હિંદમાં થયો, તે
પહેલાં ઠાકાની મલમલ ધણી વખણાતી હતી. એમાં કેટલીક પાઠ-
શાળાઓ અને ધણી શાળાઓ આવેલી છે, અને ત્યાં એક વિદ્યા-
પીઠ સ્થાપવામાં આવી છે.

ચિત્તેગોંગ:—પૂર્વ બંગાળનું બંદર છે. અહીંથી શણ પરદેશ
ચલે છે.

(૪) **કુચબિહાર** અને **ટિપેરાનાં દેશી રાજ્યો:**—
હિમાલય પર્વતની દક્ષિણે રંગપુર જિલ્લા આગળ કુચબિહારનું નાનું
દેશી રાજ્ય આવેલું છે. એમાં ૭ લાખ માણસની વસ્તી છે, અને
તે કૌચ જતની છે. એના રાજ્યવહીવટ માટે એક કાઉન્સિલ છે,
અને તેના પ્રમુખ તરીકે મહારાજ રહે છે. એ રાજ્યની પોતાની
રેલવે છે; તે ઇસ્ટર્ન બેંગાલ રેલવે સાથે જોડવામાં આવી છે. ટિપેરા

એક બીજું દેશી રાજ્ય છે, અને તેનો રાજા બ્રિટિશ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજ્યનો અમલ ચલાવે છે. અમરતલા એનું પાટનગર છે.

(ગ) બિહાર અને ઓરિસ્સા—બિહાર, ઓરિસ્સા, અને છાટનાગપુરના ત્રણ નાના પ્રાંતોનો પહેલાં યંગાળા ધલાકામાં સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૨ પછી એ ત્રણે પ્રાંતો બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંત તરીકે યોજાયા છે.

બિહાર:—અસલના વખતમાં આ દેશમાં મગધનું રાજ્ય હતું. ‘બિહાર’ શબ્દ ‘વિહાર’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. અહીં બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થઈ હતી. આ પ્રાંત યંગાળાની પશ્ચિમે આવેલો છે; એની જમીન રસાળ છે. ગંગા નદીથી એના ઉત્તર અને દક્ષિણ બિહાર એમ બે ભાગ પડે છે. ભોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. ગંગા અને એની શાખાઓ શોણ, ગોઆ, ગંડકી અને કુશી નદીઓ એમાં વહે છે.

મુખ્ય શહેરો: પટણા:—ગંગા અને શોણના સંઘમ આગળ આ શહેર આવેલું છે. આજથી ૨,૫૦૦ વર્ષ ઉપર મગધ રાજ્યના પાટનગર પાટલિપુત્ર તરીકે આ શહેર જાણીતું હતું. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક નામે મહાન રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા છે.

બાંકીપોર:—એ પટણાનું પડે છે.

દરબંગા:—એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ જિલ્લામાં દરબંગાના મહારાજાની જાગીર આવેલી છે.

બકસર:—એક ઐતિહાસિક શહેર છે.

મોંગીર:—ગંગા નદી પર આવેલું છે. એમાં એક જુનો કિલ્લો, અને બંદુકો બનાવવાનું કારખાનું છે.

ઓરિસ્સા:—દક્ષિણની મહાનદીના મુખ આગળના કિનારાના ત્રિકોણાકાર પ્રદેશને ઓરિસ્સા કહે છે. એમાં કેટલાંક નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. એમાં વરસાદનું ચોક્કસ ધોરણ નથી, અને

કેટલીક વાર ચોમાસું ખીલકુલ નિષ્ફળ નીવડે છે. આ કારણથી ત્યાં મોટી મોટી નહેરો ખોદવામાં આવી છે. વળી રેલવેની સડકો પણ નાખવામાં આવી છે.

મુખ્ય શહેરો: કટક:—એ આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે, અને તેમાં હાથીદાંત તથા ક્ષીંગડાંનું કામ સાઈ અને છે. મદ્રાસથી કલકત્તા જતી મુખ્ય રેલવે લાઇન પર આ શહેર આવેલું છે.

પુરી:—એને જગન્નાથપુરી કહે છે; કારણ કે એમાં જગન્નાથ-જીનું દહેઈ આવેલું છે. ત્યાં ધણી યાત્રાળુઓ બહુ આવળ કરે છે. કલકત્તાથી ધણી માણસો દરિયાની હવા ખાવા તથા દરિયામાં નાહવા અહીં આવે છે.

છોટાનાગપુર:—આ નાનો પ્રાંત બિહાર અને ઓરિસ્સાને જુદો પાડનારો ઉચ્ચપ્રદેશ છે. એમાં અનાયો અને ખાસ કરીને દ્રાવિડની જાતો માલમ પડે છે. એમાં કાલસાની ખાણો આવેલી છે.

મુખ્ય ગામો: રાંચી:—એ છોટાનાગપુરનું મુખ્ય શહેર છે. એ બિહાર અને ઓરિસ્સાની સરકારનું ઉનાળાનું મથક છે.

જમશેદપુર:—એનું જુનું નામ સાકચી હતું. એ રાંચીની પાસે આવેલું છે, અને તેમાં લોખંડનાં કારખાનાં છે.

ગયા:—એમાં જુનાં મંદિરો છે. એનાથી સાત માઇલ દૂર આવેલા જુદ-ગયામાં ગૌતમ જુદને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

બિહાર અને ઓરિસ્સામાં ગવર્નર અને તેની સલાથી રાજ્ય-કારભાર ચાલે છે. કરોબારી સભામાં ૪ સભાસદો, અને ધારાસભામાં ૬૮ સભાસદો છે. રાજ્યકારભાર માટે આ પ્રાંતના ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) પટણા અને (૨) ભાગલપુર; જેનો બિહારનો પ્રાંત બને છે તે, અને (૩) છોટાનાગપુર અને (૪) ઓરિસ્સા. દરેક ભાગ કમિશનરની સત્તામાં છે.

૧૯. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

૨. સિંધુ-ગંગાના મેદાનના પ્રદેશો. (ચાલુ)

(૬) સંયુક્ત પ્રાંતો:—આપ્રા અને અયોધ્યાના પ્રાંતો મળીને આ પ્રાંત થાય છે. એમાં રામપુર, બનારસ, અને તહેરિ-ગરવાલનાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. હિમાલયનો પ્રદેશ, તેના દક્ષિણના ઢોળાવો, ગંગાનો પ્રદેશ, અને દક્ષિણનો કુંગરી મુલક, એમ એના ચાર ભાગ છે. એની ઉત્તરના હિમાલયના પ્રદેશમાં અલમોરા, દહેરાદુન, નૈનીતાલના જિલ્લાઓ, અને તહેરીનું દેશી રાજ્ય છે. નૈનીતાલ અને મસુરી લગભગ ૮,૦૦૦ ફીટ ઉંચે હોવાથી ત્યાંની હવા ધણી ઠંડી અને તંદુરસ્ત છે. એની નીચેના તેરાઇના બિનાશવાળા પ્રદેશનાં જંગલોમાં વાઘ અને હાથી જેવાં જંગલી જનાવરો હોય છે. ત્રીજો ભાગ ગંગાનો ફળદ્રુપ ભાગ છે. ગંગા અને જમનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ દોઆબ કહેવાય છે. ચોથો ભાગ શ્રિલિંગ પુન્ડેલખંડના નામથી ઓળખાય છે. તે બધી રીતે બીજા પ્રદેશો કરતાં પછાત છે.

ગંગા નદીનો ઉપરનો અને વચ્ચો ભાગ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં થઇને વહે છે. રૈલવે અને ધોરી રસ્તાઓ બંધાયા પહેલાં વહાણો મારફતે આ નદીમાં થઇને આ પ્રાંતનો સધળો વેપાર ચાલતો હતો. ત્યાં પશ્ચિમઘાટ અને બંગાળ તરફથી આવતા ચોમાસાના વાયુઓ વરસાદને ધસડી લાવે છે, તેથી જોઇતો વરસાદ વરસે છે. ચોખા, ધાણ, ચણા, બાજરી, જુવાર, મકાઈ, અળસી, રૂ, અરીસુના છોડ, શેરડી, ખળી વગેરે અહીં ઉગે છે. સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડનું વણાટકામ, ભરતકામ, શેતરંજ બનાવવાનાં અને ચામડાનાં તથા પત્થરનાં કામ વગેરેના ઉદ્યોગ ત્યાં ચાલે છે.

આ પ્રાંત ગવર્નરના તાબામાં છે. તેને કાબોબારી મંડળના બે સભાસદો અને બે દેશી પ્રધાનો મદદ કરે છે. એ ઉપરાંત સરકારના પાંચ સેક્રેટરીઓ જુદાં જુદાં ખાતાંઓ ચલાવે છે. રાજ્ય-

વહીવટ માટે પ્રાંતના છ વિભાગ કરેલા છે. (૧) ખરેલી (૨) લકનૌ, (૩) ફૈઝાબાદ, (૪) અલ્લાહાબાદ, (૫) ખનારસ, અને (૬) ગોરખપુર. આપ્રા પ્રાંતના ૩૬, અને અયોધ્યાના ૧૨ મળી કુલ ૪૮ જિલ્લા છે. આ પ્રાંતમાં મુખ્ય ત્રણ ભાષાઓ બોલાય છે, પણ સરકારી કચેરીઓમાં હિંદુ ભાષા ચાલે છે. ન્યાયની મોટી અદાલત આપ્રામાં આવેલી છે.

મુખ્ય ગામો:—

અલ્લાહાબાદ:—ગંગા અને જમનાના સંગમ પર આવેલું છે. એનું મૂળ નામ પ્રયાગ છે. ત્યાં આગળ ધણી રેલવેની સડકો એકઠી મળે છે, તેથી એ સહેર વેપારનું મોટું મથક થઈ પડ્યું છે. ધણા હિંદુ ભોકો ત્રિવેણી સંગમ આગળ સ્નાન કરવા જાય છે.

લકનૌ:—અયોધ્યાનું મુખ્ય નગર છે. એ ગોમતી નદી પર આવેલું છે, અને તેમાં લરકરી હાવણી છે. ત્યાં મારીનાં વાસણ અને લાકડાનું તથા હાથીદાંતનું કોતરણી કામ થાય છે.

ખનારસ:—હિંદુ ભોકોના આ ધણુજ પવિત્ર સ્થળનું બીજું નામ કાશી છે, અને તે ગંગા નદી પર આવેલું છે. એમાં ધણું મંદિરો છે. તેમાં શ્રી કાશીવિશ્વેશ્વર મહાદેવનું શિવાલય મુખ્ય છે. સંસ્કૃત વિદ્યાનું એ મુખ્ય ધામ છે. ત્યાં હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપવામાં આવેલી છે. પિત્તળનાં વાસણ બનાવવાનો અને ભરતકામનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ત્યાં ચાલે છે.

કાનપુર:—વેપારનું અને રેલવેનું મોટું મથક છે. તે ગંગા નદીના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું છે. સુટ, ઘોડાનાં જીન, અને ચામડાની બીજી ચીજો બનાવવાનાં એમાં મોટાં કારખાનાં છે. તે ઉપરાંત એમાં ઝરમ તથા સુતરાઉ કાપડ, અને શણુની મીસો તથા તેણુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં જાણીતે મએલો 'મેમોરિઅલ વેલ' નામનો કુવો એમાં આવેલો છે.

આમા:—અમુકબર અને શાહજહાનના વખતમાં આ શહેર મોગલ સામ્રાજ્યનું પાયાત્મક હતું. એ જમના નદી પર આવેલું છે, અને તેમાં ધણું મુદર અને બધું મકાનો છે. મોગલ પાદશાહ શાહજહાને પોતાની વહાલી બેગમ મુમતાઝ મહાલની કબર ઉપર ‘તાજ મહાલ’ નામનો રાજો બંધાવ્યો હતો, તે આ શહેરમાં આવેલો છે; તે સંગેમરમર અને આરસનો બાંધેલો છે. તાજમહાલની સાથે ‘મુબસુરતીમાં’ ટક્કર ગ્રીલતું ‘મોતી મસ્જિદ’ નામનું બીજું બધું મકાન પણ ત્યાં આવેલું છે. આ શહેરમાં આરસની બહુ ઉમદા ચીજો બનાવવામાં આવે છે.

બરેલી:—રામગંગા નદી પર આવેલું રાહિલખંડનું આ એક મુખ્ય શહેર છે. એનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખાંડ ચોકખી કરવાનો છે. તે ઉપરાંત એમાં સાગ અને વાંસનું ફર્નિચર થાય છે.

મીરત:—દિલ્હીથી ઇશાનમાં ૩૦ માઈલ દૂર ગંગા અને જમનાના દોઆબ પ્રદેશમાં આવેલું છે. એમાં કુતુબુદ્દીને અને નરજહાને બંધાવેલા રાજા જેવા લાયક છે. એમાં લરકરી હાવણી છે.

અલિગઢ:—વેપારઉદ્યોગનું આ મોટું શહેર આમાની ઉત્તરે આવેલું છે. મુસલમાનો વારતે અહીં એક ઉત્તમ પાઠશાળા છે, જેમાં હિંદુસ્તાન અને એસિઆના મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવે છે.

મસુરી:—દરિયાની સપાટીથી ૭,૦૦૦ ફીટ ઉંચે કહેરાદુનની ઉત્તરે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

મથુરા:—શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિ તરીકે હિંદુ લોકો આને બહુ પવિત્ર ગણે છે. એ જમના નદી પર આવેલું છે. નદી પર ધણી ઘાટો બાંધવામાં આવ્યા છે. એમાં કાગળ ને પિત્તળની મૂર્તિઓ બને છે.

નેનીતાલ:—દરિયાની સપાટીથી ૬,૪૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ એક નાના સરોવરની આસપાસ આવેલું હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારનું એ ઉનાળાનું મથક છે.

હરદ્વાર:—ગંગા નદી પર આવેલું હિંદુ લોકોનું પવિત્ર તીર્થ છે.

રૂઝી:—હરદ્વારની પાસે આવેલું છે. એમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટી ઇજનેરી કોલેજ છે.

ઝાંસી:—આગ્રાની દક્ષિણે આવેલું બુંદેલખંડનું શહેર છે. એમાં એક જળપરી લશ્કરી હાવણી, અને રેલવેનાં કારખાનાં છે.

કૈથઝાખાદ:—અલ્લાહાબાદની ઉત્તરે ગોઆ નદી પર મોટું અને મુંદર શહેર છે. અયોધ્યા જે શ્રી રામચંદ્રજીની રાજધાનીનું શહેર હતું, તે આ શહેરનું પડે છે.

સંયુક્ત પ્રાંતનાં દેશી રાજ્યો.

૧. તહેરી-ગરવાલ:—આ એક નાનું દેશી રાજ્ય હિમાલયના પ્રદેશમાં આવેલું છે. ગંગા અને જમના નદીનાં મૂળ ગંગોત્રી અને જમ્નોત્રી એમાં આવેલાં છે. એ દેશની મધ્યમાં આવેલા તહેરી નામના ગામડામાં ત્યાંના રાજા રહે છે.

૨. રામપુર:—રોહિલખંડમાં આવેલું દેશી રાજ્ય છે. એમાં રામગંગા નદી વહે છે. એના શિકારી કુતરા અને સાલ વખણાય છે. એમાં તરવાર, લોહાનાં નાનાં ઓળરો, અને રંગીત માટીનાં વાસણો બનાવવામાં આવે છે. આ રાજ્યના નવાબ રામપુરમાં રહે છે. ત્યાં આપણા પૌર્વાંત્ય સાહિત્યનું ઘણું સાઈ પુસ્તકાલય છે. વળી અરબી બાષાના અભ્યાસ માટે પણ ત્યાં એક કોલેજ સ્થાપેલી છે.

૩. બનારસ:—બનારસના અસલના રાજાઓની જગીરનું ઇ. સ. ૧૯૧૧માં આ રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યું હતું; તેમાં બનારસના મહારાજા રાજ્ય કરે છે. બનારસ અથવા કાશી આ રાજ્યમાં આવતું નથી, પરંતુ એ બ્રિટિશ સરકારના હાથ નીચે છે.

(જ) પંજાબ:—જેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીના પ્રદેશને પંજાબ કહે છે. પંચ=પાંચ અને આબ=નદી, એટલે પાંચ નદીનો પ્રદેશ. સતલજ અને જમના નદીની વચ્ચેનો ઉંચો પ્રદેશ સરહિંદ, જેલમ અને ચિન્ધની વચ્ચેનો પ્રદેશ

સિંધ સાગર દેખાવ, અને સિંધુની પશ્ચિમે આવેલો દેરાગાજી-ખાનનો પ્રદેશ, એ બધાનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત એમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો પણ આવેલાં છે. સંયુક્ત પ્રાંતો કરતાં એની વસ્તી અર્ધી છે. પંજાબમાં ઉનાળામાં સખત તાપ, અને શિયાળામાં સખત ઠંડી પડે છે. આ દેશમાં ઘણી નદીઓ આવેલી છે, અને તેમાં હિમાલયના બરફનું પાણી આવે છે, તોપણ સાધારણ રીતે દેશમાં રેલ આવતી નથી.

પંજાબને આપણે નહેરોનો પ્રદેશ કહી શકીએ. આખી દુનિયામાં આવી નહેરોની સાંકળ કોઈ ઠેકાણે નજરે પડતી નથી. પંજાબમાં એકંદરે વરસાદ ઘણો થોડો વરસે છે, તેથી આ નહેરો આશીર્વાદ સમાન થઈ પડી છે. પંજાબની નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળતી હોવાથી તેમાં વરસાદ અને બરફને લીધે પાણી બરપુર રહે છે. વળી જમીન રસાળ છે, અને માંહે ડુંગરા આવેલા નથી; આથી નહેરો ખોદવાનું સહેલું થઈ પડ્યું છે. પરિણામે ઉજ્જડ બાગો લીલોતરીવાળા થયા છે.

પંજાબમાં અર્ધી વસ્તી મુસલમાનની અને અર્ધી હિંદુની છે. તેઓ પંજાબી બાપા બોલે છે. ઘઉં, બાજરી, મકાઈ, રૂ, તેલી બીજાં, શેરડી વગેરે ત્યાં પાકે છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ધાબળી, સાલ, શેતરંજી, માટીનાં વાસણ, કાતરણી કામ વગેરે બનાવવાનો છે. એમાં રેલવેની સડકો ઘણી આવેલી છે. રાજ્યનો વહીવટ ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલના હાથમાં છે.

મુખ્ય ગામો:—આ પ્રાંત હિંદની સરહદ પાસે આવેલો હોવાથી એનાં મુખ્ય શહેરો લશ્કરી થાણાં તરીકે, અથવા ઐતિહાસિક સ્થળો અને રણબૂમિ તરીકે જાણીતાં છે.

લાહોર:—રાવી નદી પર આવેલું પંજાબનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં હિંદુ કરતાં મુસલમાનની વસ્તી બમણી છે. એમાં મોઝલ લોકોએ બાંધેલો કિલ્લો દેખાય છે. એનાથી ચાર માઇલ દૂર શાહ-

દારા આગળ જહાંગીર અને જૂરજહાનની કબરો આવેલી છે. ત્યાંથી લગભગ ત્રણ માઇલ દૂર લશ્કરી ડાવણી છે.

મુલતાન:—લાહોરથી કરાંચી જતી રેલવે લાઇન પર ચિનામ નદીને કાંઠે આ શહેર આવેલું છે. એ સરહદ પર આવેલું હોવાથી ઇતિહાસમાં એ ખ્યાતિ પામેલું શહેર છે. અહીં પણ લશ્કરી ડાવણી છે. પંજાબના મધ્ય ભાગ સાથે આ શહેર રેલવે અને નદીથી જોડાયેલું છે, તેથી એ વેપારનું મથક થઈ પડ્યું છે.

મરી:—૭,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલું હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

પાણિપત:—ઐતિહાસિક અને પુરાણું સ્થળ છે. હિંદમાં મહાયુદ્ધના ક્ષેત્ર તરીકે આ સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતનું દારુણ યુદ્ધ એની નજીકમાં જ થયું હતું. અહીં ઇ. સ. ૧૫૨૬માં ખાખરે ઈબ્રાહીમ લોદીને, ઇ. સ. ૧૫૫૬માં અકબરે હેમુને, અને ઇ. સ. ૧૭૬૧માં અહમદશાહ અબદુલ્લીએ મરાઠાને હરાવ્યા હતા.

રાવળપિંડી:—આ શહેર હિંદુસ્તાનનું ધણું અગત્યનું લશ્કરી મથક છે, અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે પર આવેલું છે.

સિઆલકોટ:—લાહોરની ઉત્તરે આવેલું છે. એમાં લશ્કરી ડાવણી છે. એમાં ધણું કારખાનાં છે; તેમાં ખાસ કરીને ક્રિકેટ તથા ટેનિસનાં બેટ, હોકીની લાકડીઓ વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાં છે. સીપ લોકોનું આ પવિત્ર ગામ છે.

સીમલા:—દરિયાની સપાટીથી ૭,૨૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ હિંદી સરકારનું ઊનાળાનું મથક સીમલા આવેલું છે. કાળકાથી કુંજર ઉપર ચઢવાને એક નાની રેલવે બાંધવામાં આવી છે. અહીંના દેખાવ બહુ સુંદર છે, અને ચારે તરફ ગિરિરાજ હિમાલય દેખાય છે.

થાણેશ્વર:—મહાભારતના રથસંગ્રામની કુરુક્ષેત્રની પવિત્ર જમિનમાં આ શહેર આવેલું છે. વળી અહીં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને શાહજહાન ધોરી વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું. એ યાત્રાનું મોટું ધામ છે.

અમૃતસર:—સીખ લોકોના આ પવિત્ર ગામમાં સોનાનું મંદિર આવેલું છે, અને ત્યાં સીખ લોકોની ખાવસા કોલેજ છે. અમૃત-સરની સાલ અને શેતરંજી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે.

પંજાબનાં દેશી રાજ્યો:—પંજાબના ગવર્નરના તાઆ નીચે ૧૩ દેશી રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં નાનાં રાજ્યો પણ આવેલાં છે. એકંદરે ૪૩ રાજ્યો છે. જિન્દ, પતિઆલા, અને નાલાને કુલકિઅન રાજ્યો કહે છે, અને તેઓ સતલજ નદીની પૂર્વે આવેલાં હોવાથી ‘સીસ સતલજ’ નાં રાજ્ય તરીકે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત ભાવલ-પુર નામનું એક મોટું રાજ્ય છે. આ ચારે રાજ્યોનો પોલિટિકલ એજન્ટ પતિઆલામાં રહે છે.

વળી જલંધર વિભાગના કમિશનરના હાથ નીચે પાંચ દેશી રાજ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે. એમાં મોટું મંડીનું, વસ્તીવાળું કપુર-થલાનું, અને નાનું મલર કોટલાનું રાજ્ય છે. આ ઉપરાંત ફરિદકોટ નામનું રાજ્ય પણ છે.

(લ) સિંધ:—આ પ્રાંત સિંધુ અને ગંગાના મેદાનમાં કુદ-રતી વિભાગમાં આવી જાય છે, પણ રાજકીય વિભાગમાં એનો સુંબર્ધ ઇલાકામાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે, તે તમે શીખી ગયા છો.

(મ) દિલ્હી પ્રાંત:—આ પ્રાંતનો પહેલાં પંજાબમાં સમાવેશ થતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૨ થી એનો જુદો પ્રાંત કરવામાં આવ્યો છે. હિંદુસ્તાનનું બ્રિટિશ પાટનગર કલકત્તા હતું, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે દિલ્હી શહેરને પાટનગર બનાવવામાં આવ્યું. નવા દિલ્હીની નવી બાંધણીની યોજનાઓ મુજબ ઘણું ખર્ચ કામ પુર્ણ થયું છે. આ શહેર ઘણું પુરાણું અને મોટું છે. એમાં અસલના હિંદુ તથા પઠાણ રાજાઓ, અને પછીથી મોગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. શાહજહાનનો લાલ મહેલ, કિવાને આમ, કિવાને ખાસ, જુમા મસ્જિદ વગેરે મકાનો જોવા લાયક છે. ચંદની ચોક નામે એનો મુખ્ય મહોલ્લો છે, તે લગભગ પોણા માઇલ લાંબો

અને ૭૫ શીટ પહોળો છે. દિલ્હીથી લગભગ દસ માઈલ દૂર ૨૩૮ શીટ ઉંચો કુતુબ-મિનાર આવેલો છે.

દિલ્હીમાં બહોળી જનતા ઉદ્યોગ માલમ પડે છે. એમાં ઝવેરાત, ત્રાંબાપિત્તળનાં, હાથીદાંતનાં, અને માટીનાં વાસણ, તથા જરીકસળ વગેરેનું કામ થાય છે. કેળવણીને વાસ્તે એમાં બુદ્ધી બુદ્ધી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવેલી છે.

૨૦. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

રજપુતાના.

રજપુતાનો આ મુલક પંજાબની દક્ષિણે સિંધુ અને ગંગાના પ્રદેશ અને મધ્ય હિંદના ઉંચા પ્રદેશ વચ્ચે સમાંતરે વહેંચાઈ ગયેલો છે. એને રજપુતસ્થાન, રાજસ્થાન, અથવા રાજવાડા પણ કહે છે. એમાં ૧૮ દેશી રાજ્યો, અને અજમેર-મહેરવાડાનો નાનો બ્રિટિશ મુલક એટલાનો સમાવેશ થાય છે.

જેસલ્મીર, મારવાડ અથવા જોધપુર, અને બિકાનેર પશ્ચિમ અને વાયવ્ય તરફ આવેલાં છે, તેથી એ રાજ્યોની સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશમાં ગણતરી કરી શકાય. મધ્ય હિંદના ઉંચા પ્રદેશમાં એની પૂર્વ અને ધ્યાનમાં અલ્હાબદ, લુટપુર, ધોલપુર, જયપુર, બુંદી, કોટા, અને ઝાઘાવાડનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણમાં પરતાબગઢ, બાંસવાડા, કુંગરપુર, મેવાડ અથવા ઉદેપુર, અને સિરોહી આવેલાં છે, અને મધ્યમાં કિશનગઢનું રાજ્ય અને અજમેર-મહેરવાડાનો બ્રિટિશ મુલક આવેલો છે.

નૈઋત્યથી ધ્યાન તરફ જતી આરાવલી કુંગરની હાર મધ્યમાં આવેલી છે, તેથી એના પશ્ચિમ અને પૂર્વ રજપુતાના એમ બે ભાગ થાય છે. પશ્ચિમ પ્રદેશ રૈતાળ અને ઉજ્જૈન છે, અને તેમાં થરનું રણ આવેલું છે. આરાવલી કુંગરમાંથી નીકળતી લુણી નામે એક જ નદી આ ભાગમાં વહે છે. પૂર્વ રજપુતાનાનો પ્રદેશ વધારે

કળદ્રુપ છે. એમાં ચંચલ અને બનાસ નામની બે નદીઓ વહે છે, અને જમીન પણ સારી છે. આરાવલીનું ઉચું શિખર માઉન્ટ આણુ છે, તેનો ગુરુશિખરનો ભાગ આશરે ૫,૬૫૦ ફીટ ઉંચો છે. ત્યાંની હવા ધણી સુંદર અને તંદુરસ્ત છે. નખી તળાવ નામે સુંદર સરોવર અને ફેલવાડાનાં જંગલો આ પર્વતને અર્પણ શોભા આપે છે. માઉન્ટ આણુ રજપુતાનાનું હવા ખાવાનું ટેકાણું છે, અને ત્યાં લગભગ ૧૦૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ વરસે છે.

રજપુતાનામાં ગરમી વધારે પડે છે; વરસાદ ધણી અનિયમિત રીતે વહેંચાયેલો છે, અને ઇશાનથી વાયવ્ય તરફ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. આથી ખાસ કરીને બ્રિટાનેર, જેસલમીર, અને જોધપુરમાં ધણી વાર દુકાળ પડે છે. આ પ્રદેશના લોકો મારવાડી, હિંદી, અને ઉર્દૂ બોલતા બોલે છે. અજમેર-મહેરવાડાના બ્રિટિશ મુલકનો કમિશનર તેજ આ દેશી રાજ્યોનો એજન્ટ તુ ધી ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે. એના હાથ નીચે ત્રણ રેસિડન્ટ અને પાંચ પોલિટિકલ એજન્ટ હોય છે. તે રજપુતાનાની પ્રત્યેક એજન્સિની દેખરેખ રાખે છે. મુખ્ય ગામો:—

અજમેર:—અજમેર-મહેરવાડાનું મુખ્ય શહેર છે. તારાગદના કુંગરાની તળેટીમાં એ આવેલું છે, અને એમાં અકબરે બાંધેલો કિલ્લો અને બીજાં જુનાં મકાનો આવેલાં છે. રાજકુંવરોને બહુવા માટેની મેયો કાલેજ એમાં આવેલી છે.

ભરતપુર:—ભરતપુર રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. હિંદના ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પામેલો ભરતપુરનો કિલ્લો ત્યાં આવેલો છે.

ઉદેપુર:—મેવાડ અથવા ઉદેપુર રાજ્યનું પાટનગર એક મોટા સરોવરના ટાપુ પર બાંધવામાં આવેલું છે. રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા સીસોદીઆ રજપુત હોઈ ઉંચા કુળના ગણાય છે.

જયપુર:—રજપુતાનાનું સૌથી મોટું શહેર અને જયપુર રાજ્યની રાજધાની છે. એને ફરતો એક મજબૂત કોટ છે. શહેરમાં એક-

સરખાં અને ઉંચાં ઘણાં મકાનો અને સમાન રસ્તાઓ! નજરે પડે છે. જયસિંહ રાજ્યો આંધ્રેલી વેધશાળા તથા સંગ્રહસ્થાન જેવાં જેવાં છે.

જેધપુર:—રજપુતાનાના સૌથી મોટા મારવાડ રાજ્યનું પાટનગર છે. રજપુતાનામાં સૌથી સુંદર કિલ્લો એમાં આવેલો છે. વળી અહીંના રાજ્યો આપા રાવળ, રાણો પ્રતાપ વગેરે મહા પ્રસિદ્ધ વીરોના વંશજ હોઈ તેમનું ગૌરવ ઘણું છે. એ રાજ્યના નાથદાર ગામમાં શ્રી નાથજીનું મંદિર છે, અને તે વંજીવોનું મહા પવિત્ર યાત્રાનું ધામ છે.

ઝુદ્દી અને કોટા:—આ બન્ને ગામો એજ નામના રાજ્યની રાજધાની છે.

બિકાનેર અથવા વિકાનેર:—વિકાનેર રાજ્યનું પાટનગર બિકાનેર અથવા વિકાનેર એક સુંદર શહેર છે. આ રાજ્યની ઉંડતી સવારની લશ્કરની ટુકડી ઘણી વખણાય છે, અને છેલ્લા યુરોપી વિગ્રહમાં તેણે ઘણું સાફ કામ બજાવ્યું હતું.

અજમેર-મહેરવાડા:—આ બ્રિટિશ મુલક રજપુતાનાની મધ્યમાં આવેલો છે. નૈઋત્યથી ઇસ્લામ કોણ સુધી આરાવલી કુંગરાઓ આ મુલકમાં થઈને જાય છે, તેથી આબોહવા તથા બીજી ભૌગોલિક બાબતોમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં મેદાન કરતાં મધ્ય હિંદને એ વધારે મળતો આવે છે. એના રાજ્યવહીવટ માટે એક કમિશનર નીમવામાં આવે છે, તે રજપુતાના એજન્સિનો એજન્ટ હુ ધી ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે. એનું મુખ્ય શહેર અજમેર છે.

૨૧. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

મધ્ય હિંદના ઉંચા પ્રદેશો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં મેદાનોને દક્ષિણના ઉંચા પ્રદેશથી જુદા પાડતાં મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉંચા પ્રદેશો આવેલા છે. મધ્ય હિંદ, મધ્ય પ્રાંત, અને વરાડ ઉપરાંત પશ્ચિમમાં આવેલા ગુજરાત, કચ્છ,

અને કાઠિઆવાડ, અને પૂર્વે આવેલા બિહાર અને ઓરિસ્સાનાં રાજ્યોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત મુંબઈ ઇલાકાનો રાજકીય વિભાગ છે; અને કચ્છ, કાઠિઆવાડ, અને પાલણપુર મળીને પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ અનેલી છે, ને તે દાલ વાઘસરાયની દેખરેખ નીચે છે. એની વિગત મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળ શીખતી વખતે તમે ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો.

(જ) મધ્ય હિંદ:—મધ્ય હિંદના એજન્ટ દુધી ગવર્નર જન-રલના હાથ નીચેના દેશી રાજ્યના સમૂહને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે. મધ્ય હિંદનો ઉંચો પ્રદેશ, નિચાણવાળો પ્રદેશ, અને ડુંગરી મુલક, એવા એના ત્રણ ભાગ પડી શકે છે. ઉંચા પ્રદેશમાં માળવા, નીચા પ્રદેશમાં ગ્વાલીઅરની ઉત્તરે અને પૂર્વે આવેલો યુંદેલ-ખંડનો ધણો ખરો ભાગ, અને ડુંગરી મુલકમાં વિંધ્ય અને સાત-પુડાના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. આખા પ્રદેશનો મુખ્ય પાક ધઉ તથા અરીણ છે. એમાં એકંદરે ૧૫૦ દેશી રાજ્યો આવેલાં છે; તેમાં નીચે જણાવેલાં રાજ્યો મોટાં અને જાણીતાં છે.

(૧) ગ્વાલીઅર:—આ રાજ્યના રાજા મરાઠા જાતના સિંધીઆ અથવા શિંદે કુટુંબના છે. એ રાજ્યમાં રેસિડન્ટ રાખવામાં આવે છે, અને માળવી, યુંદેલી, ઉર્ફુ વગેરે જુદી જુદી ભાષાઓ બોલાય છે. એનું પાટનગર પ્રથમ ગ્વાલીઅર હતું; પણ હાલનું મુખ્ય શહેર લસ્કર છે, જેમાં મહારાજા રહે છે. હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ ઉજ્જન સિંધીઆ સરકારને તાબે છે.

(૨) ઈંદોર:—આ રાજ્યના મહારાજા મરાઠા જાતના હોલ-કર કુટુંબના છે. એ રાજ્યનો ધણો ખરો ભાગ રેસિડન્ટની દેખરેખ નીચે છે, અને છુટાછવાયા ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. એનો મોટો ભાગ નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો છે. રાજ્યની વસ્તી દસ લાખની છે, અને મુખ્ય શહેર ઈંદોર છે. તે વેપારનું એક મોટું મથક ગણાય છે. મધ્ય હિંદના રાજકુંવરોને બચવા માટે ત્યાં એક કોલેજ સ્થાપવામાં આવી છે. મહુમાં બ્રિટિશ લશ્કરી ઓવરસી રહે છે.

(૩) લોપાલ:—હિંદુસ્તાનનાં સુસલમાની રાજ્યોમાં આ રાજ્ય ધણું જાણીતું છે, અને માત્ર હૈદરાબાદથીજ ઉતરતી પંકિતનું ગણાય છે. એમાં પહાણુ જાતની શાહજાદી જેને નવાબ બેગમ કહે છે, તે અત્યાર સુધી રાજ્ય કરતી હતી. હાલ ગાદી પર એના નાના શાહ-જાદાને બેસાડવામાં આવેલો છે. એનું મુખ્ય શહેર લોપાલ ૧,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે રાજા લોજે બંધાવેલા બે સરોવરના કિનારે બે રેલવે સડકોના સંગમ આગળ આવેલું છે. તે ધણું સુંદર શહેર છે.

(૪) ધાર:—લોપાલર એજન્સિમાં આ રાજ્ય મુખ્ય છે. ધાનામના એના પાટનગરમાં વસ્તી લગભગ ૧૬,૦૦૦ માણસની છે.

(૫) દેવાસ (મોટું અને નાનું):—એ નામનાં રાજ્ય માળવા એજન્સિમાં આવેલાં છે. તે દરેકમાં પોતપોતાના રાજા રાજ્ય કરે છે.

(૬) જાવરા:—માળવા એજન્સિનું આ મુખ્ય નવાબી રાજ્ય માળવાના ઉંચા પ્રદેશમાં આવેલું છે. એનું મુખ્ય ગામ જાવરા છે.

(૭) ઝોરછા અને દતિઆ:—બુંદેલખંડ એજન્સિનાં આ બે મુખ્ય રાજ્યો છે, અને તેમાં બુંદેલા રજપુત રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. ઝોરછા રાજ્યનું પાટનગર ત્રિકમગઢ છે, અને ત્યાં એના મહા-રાજા રહે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધી એ રાજ્યને તહેરી કહેતા હતા. દતિઆ રાજ્યની રાજધાની દતિઆ છે.

(૮) પન્ના:—બુંદેલખંડ એજન્સિમાં આવેલું છે. સત્તરમા સૈકાથી એની હીરાની ખાણો જાણીતી છે. એનું પાટનગર પન્ના છે.

(૯) રૈવા:—આ રાજ્ય પણ બુંદેલખંડ એજન્સિમાં આવેલું છે. એમાં ખનિજ ધણી નીકળે છે, જેમાં કોલસા મુખ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર રૈવા છે.

(જ) મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ:—મધ્ય હિંદના પહાડી મુલક-ના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રાંતો આવેલા છે, અને તેનાથી હિંદુસ્તાન-ના મેદાનના પ્રદેશો અને દક્ષિણ હિંદ જુદા પડે છે. અસલના વખતમાં આ ભાગ ગોંડવા નામથી ઓળખાતો હતો. આ પ્રાંતની

ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઈ ૫૦૦ માઈલની છે. એમાં અસલ ભોંસલે રાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા, પણ છેલ્લા રાજ્યને વારસ નહિ હોવાથી તેનો મુલક ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં કેટલોક વધારો કરી આ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. હાલ એ પ્રાંત ગવર્નરના હાથ નીચે મૂકવામાં આવેલો છે.

આ પ્રાંતમાં ધણી નદીઓ, પહાડો, અને ઘાટો જંગલો આવેલાં છે. વિંધ્ય અને સાતપુડા બે પહાડો છે, અને નર્મદા, તાપી, મહા નદી, અને ગોદાવરીની શાખાઓ એમાં થઈને વહે છે. સરેરાશ વરસાદ ૪૭ ઈંચ જેટલો પડે છે. લોકો હિંદી, મરાઠી, અને તેલુગુ બાષા બોલે છે. એ દેશની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે, અને કાલસા તથા મેંગેનીઝ મુખ્ય ખનિજ છે.

વરાડ:—આ પ્રાંત અસલ હૈદરાબાદના નિઝામનો મુલક હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં કરજ પેટે તે અંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો. હાલ તેને મધ્ય પ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. એમાં એક કમિશનર રહે છે. એની ઉત્તરે સાતપુડા અને દક્ષિણે અમર-ટાના કુંગરો આવેલા છે. નદીઓમાં મુખ્ય તાપી, પૈનગંગા, અને વધાં છે. એની જમીન કાળી છે, અને તેમાં કપાસ સારો પાકે છે. અકોલા અને ઉમરાવતી રૂના વેપારનાં મથક છે.

મુખ્ય શહેરો:—

અરહાનપુર:—મોગલ પાદશાહના વખતમાં તાપી નદી પર આવેલું આ શહેર ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર હતું; તેમાં હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ વચ્ચેનો વેપાર ચાલતો. હાલ એમાં રૂ કાંતવાની મિલો અને જરીકસબનાં કારખાનાં છે.

જખલપોર:—જે સાંકડા માર્ગમાં થઈને નર્મદા વહે છે, ત્યાં આગળ આ શહેર આવેલું છે. એમાં લશ્કરી છાવણી રાખવામાં આવેલી છે, અને રેલવે જંકશન છે; તેથી એ વેપારઉદ્યોગનું ધણું અગત્યનું શહેર થઈ પડ્યું છે.

નાગપુર:—ઇતિહાસમાં જાણીતા સિતાબાદીના કિલ્લા પાસે મધ્ય પ્રાંતનું આ મોટું અને મુખ્ય શહેર આવેલું છે. એ પણ વેપાર-ઉદ્યોગનું ધણું જાણીતું શહેર છે.

કામ્પતિ:—નાગપુરથી દસ માઇલને અંતરે આવેલા આ ગામમાં લશ્કરી હાવણી છે.

પંચમડી:—મધ્ય પ્રાંતની સરકારનું ઉનાળાનું રહેઠાણ અને હવા ખાવાનું ઠેકાણું પંચમડી ૩,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ આવેલું છે. એમાં વરસાદ લગભગ ૭૭ ઇંચ જેટલો પડે છે.

રાયપુર:—ઇતિહાસગદ વિભાગના આ ગામમાં રાજકુંવરો માટે એક કોલેજ સ્થાપવામાં આવેલી છે.

૨૨. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

(ક) દક્ષિણ હિંદ.

(અ) મદ્રાસ ઇલાકો:—બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આ ઇલાકો આવેલો છે. કલકત્તા પાસે 'ફોર્ટ વિલિઅમ'નો કિલ્લો છે, તેમ મદ્રાસ પાસે 'ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ' નો કિલ્લો છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આ ઇલાકો ઘણો જુનો અને અગત્યનો છે. એમાં હૈદરાબાદ, મહેસુર, ત્રાવણકોર અને કોચીનનાં કેશી રાજ્યો, અને કુર્ગના નાના પ્રાંતનો સમાવેશ થાય છે. એની પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણ બાજુએ દરિયો આવેલો છે. પશ્ચિમના કિનારાના મેદાનને અલખાર કિનારો, અને કૃષ્ણા નદી અને તેની શાખાના નીચેના પ્રદેશના પૂર્વ કિનારાને ઉત્તર સરકાર કહે છે. દક્ષિણનું મેદાન કણાંટક નામે ઓળખાય છે, અને વચમાં દક્ષિણનો ઉંચો પ્રદેશ આવેલો છે. એ ભાગો અંગ્રેજ સરકારને જુદી જુદી લડાઈઓને પરિણામે મળ્યા હતા; એટલે આખો ઇલાકો કકડે કકડે બન્યો છે.

આખા ઇલાકાનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ આવેલો છે, તેથી ધણી ખરી નદીઓ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, અને કાવેરી છે; સરોવરો ચિત્રકા, પુલિકટ અને કોલર છે. વિષુવૃત્તની પાસે હોવાને લીધે આ ઇલાકાની હવા ગરમ છે, પણ દરિયો નજીક હોવાથી ગરમી કે દંડી વિશેષ પ્રમાણમાં લાગતી નથી. જ્યાં પાણીની સમવડ હોય છે, ત્યાં ચોખા તથા શેરડી થાય છે. ખજૂરીની આસપાસની કાળી જમીનમાં કપાસ તથા તમાકુ પાકે છે. નીલગિરિ તથા પશ્ચિમઘાટ પર ચા તથા સિકોના થાય છે, અને ઘાટાં જંગલોમાંથી સાગ તથા બીજાં લાકડાં મળે છે. પશ્ચિમ કિનારા પર નળીઆં બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એમાં નાનાં બંદરો ઘણાં છે. મદ્રાસ, વિઝાગપટ્ટણ, ગોદાવરીના મુખ આગળ કોકોનાડ, ફ્રેચ લોકોનું પોંડિચરી, કાવેરી નદીનું નેગાપટ્ટણ, સિલોન સાથેના વેપારનું છત્તિકોરીન, ત્રાવલુકોરનાં કિવલન અને એલેપ્પી, તથા કોચીન, કલિકટ, તેલિચરી, કેનેનોર, અને માંગલોર એ મુખ્ય બંદરો છે.

લોકો દ્રાવિડ જાતના છે, અને આર્યો કરતાં જુદા પડે છે. તેઓ રંગે કાળા છે, અને તેલુગુ, કાનડી, તામિલ, મલાયલમ, વગેરે ભાષાઓ બોલે છે. આ ઇલાકામાં અંગ્રેજ સત્તાની શરૂઆત વહેલી થઈ હતી, તેથી તેમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર વધારે માલમ પડે છે. આખો ઇલાકો ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલના હાથમાં મૂકવામાં આવેલો છે. કારોબારી સભા ૪ સભાસદોની, અને ધારાસભા ઓછામાં ઓછા ૧૧૧ સભાસદોની રાખવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતની માફક આ ઇલાકામાં કમિશનરના હાથ નીચે વિભાગો કરવામાં આવ્યા નથી. માત્ર ૨૪ જિલ્લાઓ કરવામાં આવ્યા છે, અને દરેકનો ઉપરી અમલદાર કલેક્ટર અથવા મેજિસ્ટ્રેટ હોય છે, અને તે પોતાના ઇલાકાની સરકાર સાથે બારોબાર પત્રવ્યવહાર કરે છે.

મુખ્ય શહેરો:—

મદ્રાસ:—ઈ. સ. ૧૬૩૯ માં સ્થાપેલું ધિલાકાનું મુખ્ય શહેર મદ્રાસ કેરામંડળ કિનારા પર આવેલું છે. એની વસ્તી મુંબઈથી કે અને કલકત્તાથી ફે છે. એનાં ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે, ન્યાંથી મુંબઈ, કલકત્તા, અને તુતિકોરિન તરફ ત્રણ રેલવે લાઇન જાય છે. એમાં રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ બને છે, અને ચાંદીનું નકશીકામ સાફ થાય છે. તે ઉપરાંત લોખંડ અને ચીરટનાં કારખાનાં ત્યાં આવેલાં છે, અને ચામડાં, સુતરાઉ કાપડ, ૩ અને ગળા ત્યાંથી પરદેશ ચઢે છે. મદ્રાસનું બંદર કુદરતી નથી, તોપણ પી. એન્ડ. એ. કંપનિની આગબોટો એમાં આવી શકે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

કલિકટ:—મલબાર કિનારા પર આવેલું આ એક બંદર છે, પણ ત્યાં વહાણ આવી શકે એમ નથી. એકંદરે એમાં વેપાર ઠીક છે.

ઉત્તાકામંદ:—મદ્રાસ સરકારનું હિનાળાનું મથક અને હવા ખાવાનું ઠેકાણું ઉટ્ટી નીલગિરિના ડુંગરા પર દરિયાની સપાટીથી ૭,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. અહીં દરેક જાતનાં અંગ્રેજ ફ્રૂટ ઉગે છે.

તાંબેર અથવા તંજાવર:—કાવેરી નદીના મુખ આગળ આવેલું પુરાણું શહેર છે. તે ચૈાલ રાજ્યોનું પાટનગર હતું. એમાં ધણાં મંદિરો આવેલાં છે. ત્યાંના ગવૈયા ધણા પ્રખ્યાત છે, તેથી ત્યાં જાત જાતનાં વાજિત્રો બને છે.

ત્રિચિનોપલી:—આજથી લગભગ ૨,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સ્થાપેલું દ્રાવિડ લોકોનું શહેર છે. તેમાં ચૈાલ રાજ્યની રાજધાની હતી. હમણાં ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે.

પોંડિચરી:—ફ્રેન્ચ સંસ્થાનનું બંદર છે. તે મદ્રાસની દક્ષિણે આવેલું છે. ત્યાં ફ્રેન્ચ ગવર્નર રહે છે. અહીંની પ્રજા પણ ફ્રેન્ચ ભાષા બોલે છે, અને એનો મુખ્ય ઉદ્યોગ વણાટકામનો છે.

માંગલોર:—મલબાર કિનારા પર આવેલું બંદર છે. એમાં

છાપખાનાં ને નળીઆં વગેરેનાં કારખાનાં આવેલાં છે. ત્યાંથી કોશી, માછલી, તેજના વગેરે પરદેશ જાય છે. પશ્ચિમ કિનારા પર અદ્રાસ રેલવેનો અહીં છેડો આવે છે.

તુતિકોરિન:—આ બંદરનાં પાણી ધણું છાછરાં છે, તેથી મોટાં વહાણો અંદર આવી શકતાં નથી; અહીંથી કોલંબો જનારી આગ-બોટો ઉપડે છે.

કોચીન:—મલબાર કિનારાનું મુખ્ય બંદર છે. એમાં બ્રિટિશ રેસિડન્ટ રહે છે. આ શહેર પ્રથમ પોર્ટુગીઝ અને પછીથી વલંદના તાખામાં હતું, અને હાલ પણ એ લોકોના વંશજો ત્યાં દેખાય છે.

મછલીપટ્ટણ:—કોરામંડળ કિનારા પર આવેલું છે. એમાં લગણ છાપવાનો તથા ચામડાનો ઉદ્યોગ મુખ્ય છે.

કોઈમ્બતુર:—નીલગિરિના ડુંગરની તળેટી આગળ પાલઘટના માર્ગમાં આ શહેર ૧૩,૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. નીલગિરી-માં ઉગતી કોશીને સુધારવાનાં કારખાનાં અહીં આવેલાં છે.

બ. દક્ષિણ હિંદનાં દેશી રાજ્યો:—દક્ષિણ હિંદમાં હૈદ્રાબાદ, ત્રાવણકોર, મલેસુર, અને કોચીનનાં દેશી રાજ્યો, તથા કુર્ગનો બ્રિટિશ પ્રાંત આવેલો છે.

અ. હૈદ્રાબાદ:—હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય ધણું મોટું અને અગત્યનું છે. એની આબોહવા એકંદરે સારી છે. એની કાળી માટીમાં કપાસ ઘણો ઉગે છે. આખા રાજ્યમાં ખનિજ ધણું નીકળે છે. એના વરંચુળ વિભાગમાં કોલસા નીકળે છે, અને નૈઋત્યમાં સોનાની ખાણો આવેલી છે. લોખંડ તો લગભગ બધે માલમ પડે છે. હીરાની ખાણોનો ઉદ્યોગ ધણો પ્રાચીન છે, અને હાલ ત્રાંશું વગેરે ખીજી ધાતુઓ જડવા લાગી છે.

હૈદ્રાબાદના રાજ્યકર્તા નિઝામ કહેવાય છે, ને તે જતે મુસલમાન છે. પહેલો નિઝામ અસફજહ થયો. તે ઈ. સ. ૧૭૧૩માં અહીં રાજ્ય કરતો હતો. નિઝામના રાજ્યમાં પણ બ્રિટિશ

રાજ્યની માફક રાજ્યને સલાહ આપવા તથા કામદા બાંધવા સલાહો હોય છે. લોકોની બાબા હિંદુસ્તાની અથવા ઉર્દુ, તેલુગુ, મરાઠી, અને કાનડી છે. મુખ્ય ઉદ્યોગો સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, રૂપેરી તથા સોનેરી કસબ, ચાંદી તથા ત્રાંખાનાં વાસણ, તરવાર વગેરે બનાવવાના છે. આખા રાજ્યમાં ૮૫૦ માઇલ રેલવેની સડકો નાખવામાં આવી છે.

મુખ્ય શહેરો: હૈદરાબાદ:—કૃષ્ણા નદીની શાખા ઉપર આવેલા હૈદરાબાદ રાજ્યના આ પાટનગરને ફરતો કોટ છે. એમાં નિઝામનો શાહાબમાન મહેલ, ચાર મિનારા, તથા બીજાં સુંદર મકાનો દેખાય છે. શ્રિદેવ રેસિડંટ અહીં રહે છે.

સિકંદ્રાબાદ:—હૈદરાબાદથી ૬ માઈલ દૂર આવેલું છે. એમાં અંગ્રેજ સરકારની લશ્કરની મોટી હાવણી છે.

ગાવલકોંડા:—હૈદરાબાદની પશ્ચિમે પાંચ માઈલ ઉપર આવેલું છે. દક્ષિણમાં થઇ ગયેલા આત્મણી રાજાઓ અને ત્યાર પછી કુતુબશાહી રાજાઓનું એ પહેલાં પાટનગર હતું. એની આસપાસની હીરાની ખાણો ધણી જાણીતી હતી, પણ હાલ ખાણો ઉદ્યોગ બંધ પડ્યો છે.

ઐરાંગાબાદ:—હૈદરાબાદ રાજ્યનું બીજું અગત્યનું શહેર છે. એનાં ચાંદીનાં કામ અને સોનેરી તથા રૂપેરી કસબનાં કામ ધણી વખણાય છે. આ શહેરની પાસે એલોરાની જાણીતી ગુફાઓ, અને ડુંગરોમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરો છે.

અનિંટા:—આ ગામડાની પાસે ઐદ ધર્મના જુના મઠો, તથા પથરમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરો દેખાય છે. એના લેખ તથા ચિત્રો ઉપરથી ૨,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેના લોકોના રીતરિવાજ, રહેણી-કરણી, પોશાક, દેખાવ વગેરેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

અસાઇ:—અહીં મરાઠા અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં મોટી લડાઇ થઇ હતી.

બ. મહેસુર:—દક્ષિણમાં આ દેશી રાજ્યનો ઉચો પ્રદેશ આવેલો છે. એની મુખ્ય નદી કાવેરી છે. એમાં સરોવરો આવેલાં

નથી, પણ આસરે ૩૦,૦૦૦ તળાવો બંધ બાંધીને કરવામાં આવ્યાં છે. સરેરાશ વરસાદનું પ્રમાણ ૩૦ ઇંચનું છે, અને શેરડી, કપાસ, નાળિયેર, ચોખા વગેરે પાકે છે. મહેસુરની પૂર્વે કોલરમાં અને ઉત્તરે અનન્તપુરમાં સોનાની ખાણો આવેલી છે, અને તેમાંથી લાખો રૂપિયાનું સોનું નીકળે છે. જીન, રેશમ, અને સુતરના વણાટકામ, ત્રાંબાપિત્તળની કારીગરી, અને સુખડનું કોતરણી કામ એ રાજ્યના મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. પ્રજાનો ધણો ભાગ દ્રાવિડ જાતનો છે, અને તેઓ કાનડી બાપા બોલે છે. રાજ્યમાં રેલવેની સગવડ બહુ સારી છે. કેળવણીની બાબત પર આ રાજ્યમાં ઘણું ધ્યાન અપાય છે, અને બીજી ધણી બાબતોમાં એ રાજ્ય નમુના રૂપ છે. ઇ. સ. ૧૭૮૯માં ટીપુ સુલતાનના મરી ગયા પછી અંગ્રેજ સરકારે અસહનના દિંદુ રાજા કૃષ્ણ રાજાના વારસેને ગાદી આપી હતી. તે વંશના રાજા હાલ મહારાજપદ ભોગવે છે. રાજ્યનું પાટનગર મહેસુર છે, અને રાજ્યની કચેરીઓ બેંગલોરમાં રાખવામાં આવેલી છે.

મુખ્ય શહેરો:—

બેંગલોર:—ઘણું મોટું અને અગત્યનું શહેર છે. એની હવા ધણીજ સારી છે. એના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એક ભાગ મહેસુર રાજ્યને તાબે છે, અને બીજો અંગ્રેજ સરકારનો છે, જ્યાં લશ્કરી છાવણી રહે છે. આ શહેર રાજ્યકારભારનું મથક છે. એમાં રેશમી, સુતરાઉ, અને ગરમ કાપડની મિલો, નળીયાં તથા ઇટ બનાવવાનાં કારખાનાં, ત્રાંબાપિત્તળનાં કામ, અને દારૂ માળવાનાં તથા ચામડાનાં કારખાનાં આવેલાં છે.

મહેસુર:—મહેસુર રાજ્યનું પાટનગર છે, અને ચામુંડા પર્વતની તળેટીમાં આવેલું રણિઆમણું શહેર છે. ફોરા અને વર્ધન્તિ (રાજાનો જન્મદિવસ) ઉપર અહીં દરબાર ભરવામાં આવે છે.

શ્રીરંગપટ્ટણ:—કાવેરી નદીના ટાપુ પર આવેલું છે. ટીપુના વખતમાં એ પાટનગર હતું, અને તેનો કિલ્લો ધણો મજબુત મણાતો.

દીપુ અહીંજ મરણ પામ્યો હતો, અને દીપુની તથા હૈદરઅલીની કબરો ત્યાંજ છે.

ક. ત્રાવણકોર:—હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણે આ રાજ્ય આવેલું છે. વિષુવવૃત્તની ઉત્તરે ૮ અક્ષાંશ પર આવેલી કન્યા-કુમારિની બૂશિર પણ એમાં આવી જાય છે. પૂર્વે પશ્ચિમઘાટના ડુંગરા અને પશ્ચિમે દરિયો આવેલો હોવાથી ત્યાંની આબોહવા કિનારાના પ્રદેશ જેવી થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આ ભાગ ધણે સુંદર અને રસાળ ગણાય છે. ડુંગરાના ઝરાઓ અને નહેરોથી પાણીનો સંગમ વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્રિવેન્દ્રમથી કોચીનના ૨૦૦ માઇલ સુધી વહાણો જઈ શકે છે. કિનારાના પ્રદેશમાં નાળિયેર અને ચોખા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ દોરડાં વણવાનો તથા સાદડી ગૂંથવાનો છે.

મુખ્ય શહેરો: ત્રિવેન્દ્રમ:—એ દરિયા પરનું ગામ છે, પણ બંદર નથી. એમાં કિલ્લો છે, જેમાં મહારાજનો મહેલ આવેલો છે.

કિવલન:—ત્રિવેન્દ્રમની ઉત્તરે કિનારા પર આવેલું જુનું શહેર છે. અસલના વખતમાં અરબ વેપારીઓ સાથે તેનો વેપાર ચાલતો હતો. એની મુખ્ય નિકાસ કોફી, ચા, લાકડાં, મસાલા, અને દોરડાં છે.

એલેચી:—ત્રાવણકોરનું મુખ્ય બંદર છે, અને ત્રિવેન્દ્રમ સાથે નહેરથી જોડાયેલું છે. નાળિયેરને લગતો ઉદ્યોગ એમાં માલમ પડે છે.

ઢ. કોચીન:—આ દેશી રાજ્ય નાનું છે, તોપણ ત્રાવણકોરની માફક પશ્ચિમઘાટ ને કિનારાના એમ બે પ્રદેશ એમાં પડે છે. ઘાટના પ્રદેશમાં સાગ અને બીજાં ઝાડોનાં જંગલો છે, અને કિનારાના પ્રદેશમાં પાણીના ઝરા વહેતા હોવાથી નાળિયેરીનાં ઝુંડ અને ચોખાનાં ખેતરો આવેલાં છે. આ રાજ્યમાં વરસાદ ધણે પડે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ દોરડાં, સાદડી, કાપરેલ, અને નળીઆનો છે.

કુર્જી:—આ નાનકડો ચિટ્ઠિશ મુલક મહેસુરતી પશ્ચિમે આવેલો છે. એની આસપાસના કુમરામાં કોશી અને નારંગી થાય છે, અને ખીણ-વાળા પ્રદેશમાં ચોખા પાકે છે. કાવેરી નદીનું મૂળ આ પ્રાંતમાં છે. જંગલમાં લાથી, જંગલી બેંસ, વાઘ, ચિત્તા, દરણ, સાબર, વગેરે જંગલી પ્રાણીઓ દેખાય છે.

કુર્જની પ્રજા પહાડી છે, અને તેમનો મુખ્ય ધંધો કોશી ઉગાડવાનો છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આ એક જ પ્રાંત એવો છે, કે જ્યાં દયિયારનો કાયદો લાગુ પડતો નથી. મરકારા એનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં આ પ્રાંતનો કમિશનર રહે છે.

૨૩. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

અ. મુંબઈ ઇલાકો.

મુંબઈ ઇલાકાની સામાન્ય જૂગોળ તથા એના મુખ્ય ભાગો નમે ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાં શીખી ગયા છે. અહીં એનાં મુખ્ય શહેરો તથા જાણવા લાયક સ્થળો વિષે થોડી લક્ષીત જોઈએ.

મુંબઈ:—આખા ઇલાકાનું પાટનગર અને પશ્ચિમ હિંદનું મુખ્ય બંદર મુંબઈ એક બેટ પર આવેલું છે. તેમાં પ્રથમ માછી કોઠો વસતા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૬૬૧ પછી એની ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ બંદર આખા દુનિયાનાં બંદરોમાં ધણું અગત્યનું અને જાણીતું છે, અને ત્યાં મોટી મોટી આગબોટો આવે છે. મુંબઈ ને હિંદુસ્તાનનો દરવાજો કહે છે; કારણ કે પરદેશી માલ અને માણસોને હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું એ દ્વાર છે. એમાં એક યુનિવર્સિટી છે, અને તેને અંગે કોલેજો સ્થાપવામાં આવેલી છે. રૂના ઉદ્યોગના વેપારનું એ મુખ્ય મથક છે; કારણ કે દક્ષિણ, વરાડ પ્રાંત, અને ગુજરાતમાંથી ધણો કપાસ ત્યાં આવે છે. એકંદરે એમાં કાપડની ૧૦૦ મિલો આવેલી છે. સરેરાશ વરસાદ ૭૫ ઇંચ જેટલો થાય છે. મુંબઈના ગવર્નર અહીં રહે છે.

પુના:--૧,૮૫૦ ફીટની ડંચાઇએ આવેલું છે; અગાઉ એ પેશ્વાની રાજધાની હતું, અને હાલ મુંબઈ સરકારનું ચોમાસાનું મથક છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. એમાં ધણી શાળાઓ અને પાઠ-શાળાઓ સ્થાપવામાં આવેલી છે. અદારાષ્ટ્રમાં પુના કેળવણીનું એક મુખ્ય સ્થાન ગણાય છે. એમાં ત્રાંચાપિત્તળનાં વાસણો, સોનારૂપાના દાગીના, અને હાથીદાંતનું કામ ધણું સાઈં બને છે.

અમદાવાદ:--ખંભાતના અખાતથી ૫૦ માઇલ દૂર સ્થાપર-મતી નદી ઉપર આવેલું છે. અસલ તે ગુજરાતના પાદશાહોનું પાટનગર હતું. એમાં જુમા મસ્જિદ, શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીઉં તળાવ, હડીસીંગનાં દહેરાં વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. એમાં સુતરાઉ કાપડની ધણી મિલો આવેલી છે, અને તેથી ઇંગ્લાંડના મેનચેસ્ટર સાથે એ બાબતમાં એને સરખાવી શકાય.

સુરત:--આ શહેર નાખી નદી પર આવેલું છે. તેમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિએ પ્રથમ કેડી નાખી હતી. પહેલાંના વખતમાં એ ધણું સાઈં બંદર ગણાતું, અને ત્યાં વેપારરોજગાર ધણો સારો ચાલતો, પણ ત્યાંનો વેપાર મુંબઈ બેટ અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો, ત્યારથી ભાંગી પડ્યો છે. એમાં જરીકસબનું કામ ધણું સાઈં ચાય છે.

કરાંચી:--સિંધ પ્રાંતનું ધણું અગત્યનું મથક ને મોટું બંદર છે. ત્યાં આગળ નૌર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેનો છેડો આવેલો છે, અને પંજાબ અને કેટલેક અંશે મધ્ય એશિયાનો વેપાર એ રસ્તેથી ચાલે છે. આખા સિંધ પ્રાંતમાં કરાંચીની આબોહવા ધણી સારી છે. ન્યારથી સિંધ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યો, ત્યારથી કરાંચીની વૃદ્ધિની શરૂઆત થવા લાગી. ત્યાંથી પંજાબના ધર્ડ દૂર દેશાવર ચઢે છે.

હૈદરાબાદ:--અસલના સિંધ પ્રાંતના અમીરાનું આ પાટ-નગર સિંધુ નદી પર આવેલું છે. તેમાં સિંધના અમીર અથવા મીરની કબરો છે. એમાં મોટું લશ્કર રહે છે.

ભરૂચ:—નર્મદા નદી પર ગુજરાતમાં આવેલું જીનું શહેર છે. ૨,૦૦૦ વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાન અને એશિયાના પશ્ચિમ દેશો સાથે એના ધણો વેપાર ચાલતો હતો. એમાં થોડી સુનરની મિલો આવેલી છે.

બેલગામ:—દરિયાની સપાટીથી ૨,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ, પશ્ચિમઘાટ ઉપર મહારાષ્ટ્રમાં આ શહેર આવેલું છે. એમાં કિલ્લો છે, અને લશ્કરી છાવણીને રાખવામાં આવી છે. દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરનું રહેઠાણ અહીં છે.

બિજાપુર:—આ જાણીતું શહેર આદિલશાહી રાજ્યના વખતમાં બિજાપુર રાજ્યનું મુખ્ય શહેર હતું. એમાં ખંડિએરા, ભાંગેલા મહેલો, વગેરે દેખાય છે, તે ઉપરથી એની અસલી જાહેરાત માલમ પડી આવે છે. ‘ગોળ ગુંબજ’ આખી દુનિયામાં અજોડ છે.

ધારવાડ:—આ શહેર પણ મહારાષ્ટ્રમાં આવેલું છે, અને તેમાં વિજયનગરના રાજ્યના રાજાઓનો કિલ્લો છે. એમાં લિંગાયત પંથના ધણા લોકો માલમ પડે છે.

હુબલી:—ધારવાડની પાસે આવેલા આ શહેરમાં લશ્કર રાખવામાં આવે છે. રૂના વેપારનું મહારાષ્ટ્રનું એ મુખ્ય મથક છે.

કારવાડ:—મુંબઈની દક્ષિણે ૩૦૦ માઇલે દરિયા પર આવેલું આ એક બંદર છે; ત્યાં ધરત ઈંડિયા કેપનિએ પોતાની કોઠી ધાલી હતી.

મહાબળેશ્વર:—પશ્ચિમઘાટ ઉપર આસરે ૪,૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ મુંબઈ ઇલાકાનું આ હવા ખાવાનું ઠેકાણું આવેલું છે.

નાશિક:—હિંદુ લોકોનું આ યાત્રાનું ગામ મુંબઈથી ૧૦૭ માઇલ દૂર ગોદાવરી નદી પર આવેલું છે. એમાં બૌદ્ધ ધર્મની કેટલીક ગુફાઓ પણ છે. એની ત્રાંબાપિત્તળની કારીગરી ધણી વખણાય છે.

રત્નાગિરિ:—મુંબઈની દક્ષિણે આવેલું એ દરિયાકિનારાનું ગામ છે ખરૂં, પણ એ સાફ બંદર નથી.

સતારા:—કૃષ્ણા નદી પર આવેલું મહારાષ્ટ્રનું ગામ છે. એક

કુંગરા ઉપર એમાં કિલ્લો આવેલો છે. શિવાજી મહારાજની એ રાજધાની હતું.

દેવલાલી:—નાશક પાસે ચાર માઇલ પર આ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે.

માથેરાન:—કોલાખા જિલ્લાનું આ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મુંબઈથી ૫૦ માઇલને છેટે જ. આઈ. પી. રેલવે લાઇન પર નેરલ નામનું સ્ટેશન છે, ત્યાંથી કુંગર પર રેલવેમાર્ગે જવાય છે.

મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યો સિંધ, ગુજરાત, કચ્છ તથા કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, કોંકણ, અને કર્ણાટકમાં આવેલાં છે, તેની હકીકત ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાં તમે શીખી ગયા છો. સિંધમાં ખેરપુરનું રાજ્ય છે. તેના મુખ્ય શહેર ખેરપુરમાં તરવાર અને બંદુકો બને છે. ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોના સમૂહના ભાગ પાડી તેની એજન્સિઓ બનાવવામાં આવી છે, તે રેવાકાંઠા, મહીકાંઠા, પાલણપુર, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડ (વેસ્ટર્ન ઇડિઆ સ્ટેટ્સ)ના નામે ઓળખાય છે. એ રાજ્યોની વિગત તમે શીખી ગયા છો, તેથી તે અહીં આપવામાં આવી નથી. ગુજરાતમાં વડોદરાનું રાજ્ય ધણું અગત્યનું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે, અને વસ્તી વીસ લાખની છે. રાજ્યના મહારાજને ગાયકવાડ કહે છે. હાલના મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ધણા પ્રગતિમાન રાજ્યકર્તા છે. દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં મહારાષ્ટ્રનાં કોલ્હાપુર અને સાવંતવાડીનાં રાજ્યો મુખ્ય છે.

(અ) એડન:—અરબસ્તાનના નૈર્ઋત્ય ખુણામાં આ બંદર આવેલું છે. જો કે એડન હિંદુસ્તાનની બહાર છે, છતાં રાજ્યવહીવટની સગવડ ખાતર તે મુંબઈ ઇલાકાનો ભાગ ગણાય છે. રાતા સમુદ્રના પ્રવેશ-માર્ગમાં આવેલું હોવાથી, અને યુરોપ તથા પૂર્વના દેશોના દરિયાઇ માર્ગે ખીજ કોઇ બંદરની સગવડ નહિ હોવાથી એડન ધણું અગત્યનું બંદર થઈ પડ્યું છે. ત્યાં આગળ આગબોટ કોલસો લે છે, અને પરદેશી માલની આપલે પણ ત્યાં થાય છે.

ખાખલમાંડળની સામુદ્રધુનિમાં આવેલા પેરિમના નાના ટાપુ, અને એડનના અખાત આગળ આવેલા સોકોટ્રાના મોટા ટાપુ, એમ બન્ને ટાપુઓને એડનના રેસિડેન્ટના તાબામાં મૂકવામાં આવેલા છે.

(બ) ફ્રેંચ સંસ્થાનો:—વેપારાર્થે ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ હિંદમાં આવી હતી, તે વખતનાં હિંદમાં મેળવેલાં કેટલાંક ગામે હજી ફ્રેંચને તાબે છે. એનું મુખ્ય શહેર પોંડીચેરી કોરોમંડળ કિનારા પર આવેલું છે, અને ત્યાં ફ્રેંચ ગવર્નર રહે છે. પોંડીચેરીના વતનીઓ ફ્રેંચ ભાષા બોલે છે. એનો મુખ્ય ઉદ્યોગ વણાટકામનો છે, અને ચોખા અને કાપરેલ ત્યાંથી પરદેશ ચડે છે. બીજું સંસ્થાન બંગાળા-માં કલકત્તાની ઉત્તરે હુગલી નદી પર ચંદ્રનગરનું છે. એ સિવાય કાવેરી અને ગોદાવરીનાં મુખ આગળ અનુક્રમે કારિકલ અને ચાનાનનાં ફ્રેંચ સંસ્થાનો આવેલાં છે. મલબાર કિનારા પર માયીનું એકજ ફ્રેંચ સંસ્થાન છે.

(ક) પોર્ટુગીઝ અથવા ફિરંગી સંસ્થાનો:—પોર્ટુગીઝ દેશના વડાજીવડીઓ પંદરમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા આવ્યા હતા, ત્યારનાં એમનાં દીવ, દમણ, અને ગોવાનાં સંસ્થાનો હિંદમાં કાયમ છે. ગોવા સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર ગોવા છે. પહેલાંના વખતમાં યુરોપ અને હિંદુસ્તાનના વેપારનું એ મુખ્ય મથક હતું. એમાં રોમન કેથોલિક ધર્મના ધર્મગુરુ સેંટ ક્રાન્સિસની કબર આવેલી છે, તેને એ ધર્મના અનુયાયીઓ ધણી પવિત્ર ગણે છે. ફિરંગીનું બીજું સંસ્થાન દીવ કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે આવેલા ટાપુમાં આવેલું છે. અસલના વખતમાં એ શહેર ધણું આખાદ હતું, અને અરબસ્તાન તથા ધરાનના અખાત સાથે ધણો વેપાર ચલાવતું હતું. મુંબઈની ઉત્તરે લગભગ ૧૦૦ માઇલ દૂર થાણા જિલ્લાની સરહદ પર દમણ નામનું ત્રીજું સંસ્થાન છે. ત્રણે સંસ્થાનોનાં મુખ્ય શહેરો બંદર છે, અને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલાં છે.

૨૪. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ભાગો. (ચાલુ)

(અ) હિંદુસ્તાનની ઇશાન સરહદનો પ્રદેશ: અઘ્લદેશ.

અઘ્લદેશ હિંદુસ્તાનની બહાર આવેલો દેશ છે, અને એના લોકો ધર્મમાં અને બીજી રીતે હિંદુ લોકોથી ભુદી જાતના છે, તો-પણ તે હિંદી સામ્રાજ્યનો ભાગ છે, અને હિંદી સરકારના હાથ નીચે મૂકવામાં આવેલો છે. પહેલાં એના ઉપરી અધિકારી તરીકે એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક થતી, પણ ઇ. સ. ૧૯૨૨ પછી ત્યાં ગવર્નર રહે છે. આ પ્રાંત કકડે કકડે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો છે. આરાકાન, ટિનાસરીમ, અને પેગુના ત્રણ પ્રાંત મળીને અિટિશ અઘ્લદેશ થાય છે. તે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં અિટિશ મુલક સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

આ દેશમાં પર્વતોની હાર ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જાય છે, અને તેની બીજીમાં દક્ષિણ તરફ વહેતી નદીઓ આવેલી છે. ઇરાવદી અઘ્લદેશની મુખ્ય નદી છે. એમાં વરસાદ અને બરફનું પાણી પુષ્કળ આવે છે, તેથી હંમેશાં ચીનની સરહદ પર એના મુખથી ૯૦૦ માઇલને અંતરે આવેલા લામો શહેર સુધી એમાં વહાણો આવજ કરી શકે છે. બીજી નદી સાલવીન છે. તે બુલમૈન ગામ આગળ આર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. આ નદી ઇરાવદી જેટલી ઉપયોગી નથી, છતાં કુંગરામાંથી સાગનાં લાકડાં મુલમૈન બંદરે લાવવામાં એ અતિ ઉપયોગી છે. પેગુ અને શાનના કુંગરાની વચ્ચે થઇને વહેતી સીતાંગ નામની એક ત્રીજી નદી છે.

અઘ્લદેશની હવા ગરમ છે. કિનારાના પ્રદેશો એટલે આરાકાનનો કિનારો, ઇરાવદીનો મુખપ્રદેશ, અને ટિનાસરીમનો ભાગ, એમાં હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમના ભાગ જેટલો વરસાદ થાય છે. આખા દેશમાં એકંદરે વરસાદ બહુ થાય છે. ચોખા અને ઇમારતી લાકડાં આ દેશની મુખ્ય પેદાશ છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને જે કારીગર વર્ગ છે, તે વણાટનો, સાદરી તથા માટીનાં વાસણ બના-

વવાં, વગેરેનો ધર્મો કરે છે. આ દેશનાં જનવરે! નાનાં પણ જગ્યામાં
તેાય છે. ખાસ કરીને પેંગુ અને રંગુનના ઘોડા વખણાય છે. આરા-
કાનમાં ફેરેસીન, અને ટિનાસરીમમાં કલાઈ પુષ્કળ નીકળે છે. ઉત્તર
અને દક્ષિણ જ્ઞાનના રાજ્યોમાં કાવચે નીકળે છે, અને માંડલેની
ઉત્તરના કુંગરામાં માણિકની ખાણો છે. કોકો મોંગોલિઅન જનના
છે, અને તેઓ હિંદી ચીનમાં ખોડાની ભાપાની જનની ભાષા ખોલે
છે. તેમનો ધર્મ બ્રાહ્મ ધર્મ છે, અને દરેક ગામમાં એ ધર્મના વિદારો,
મંદીરા, અને દેવાલયો દેખાય છે.

મુખ્ય શહેરો:—

રંગુન:—એ જ્ઞાતદેશનું મુખ્ય શહેર છે, અને ઇરાવદી નદી
પર આવેલું છે. ત્યાંથી ચોખા, છમારની લાકડાં, રબર, તમાકુ, અને
૩ પરદેશ ચઢે છે. એમાંથી રેલવેની ઘણી સડકો નીકળે છે, અને
મુખ્ય લાઘન પેંગુ થઈને ઉત્તરમાં માંડલે સુધી જાય છે.

માંડલે:—જ્ઞાતદેશના રાજ્યોનું પાટનગર હતું. થીબો રાજનો
મહેલ અને બ્રાહ્મ ધર્મનાં મંદિરો એમાં આવેલાં છે. એમાં લશ્કર રહે છે.

ખાસીન:—ઇરાવદીના મુખ પર આવેલું શહેર છે, જ્યાંથી
ચોખા યુરોપ ચઢાવવામાં આવે છે.

મુલમૈન:—ટિનાસરીમ પ્રાંતનું આ મુખ્ય શહેર સાલવીન
નદી પર આવેલું છે. મુલમૈનનો સાગ ઘણો વખણાય છે, અને ધરો
ખાંધવામાં ઘણો કામમાં આવે છે.

આકિઆખ:—આ શહેર આરાકાનનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં
વરસાદ ૨૦૦ ઇંચ જેટલો પડે છે. એનો મુખ્ય વેપાર ચોખાનો છે.

ભામો:—ઇરાવદીને કિનારે દરિયાથી લગભગ ૭૦૦ માઈલ
દૂર આ શહેર આવેલું છે. એમાં થઈને આ દેશનો ચીન સાથેનો
વેપાર ચાલે છે.

(બ) સિલોન.

આ મોટો ટાપુ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણ દિશામાં મલાસાગરમાં આવેલો છે. એનો આકાર જમરખ અથવા કેરીના જેવો છે. એમાં સિંહાલી નામના લોકો વસે છે. તેથી એને સિંહલદ્વીપ કે સિલોન કહે છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં આ બેટ હિંદુસ્તાન સાથે જોડાયેલો હોવા નોંધાયે; કારણ કે એની અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે પાક સામુદ્ર-કુનિની જન્ને જાળુએ સામસામા રામેશ્વર, મનાર, અને બીજા ટાપુઓ આવેલા છે. તેઓની વચ્ચે રશિયાની ખાડી માત્ર ૨૧ માઇલ પહોળા છે; તેમાં એડમના પલ્લના નામથી ઝોળખાતા પરવાળાંત નાના ટાપુઓ આવેલા છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી લંબાઈ લગભગ ૨૭૦ માઇલની, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી પહોળાઈ ૧૪૦ માઇલની છે, એટલે આ બેટ ક્ષેત્રફળમાં મદગુસ્કરના રાજ્ય જેટલો છે.

વિપુલવૃત્તની પાસે આ બેટ આવેલો હોવાથી એમાં ઉનાળા અને શિયાળામાં ગરમીના પ્રમાણમાં બહુ તફાવત પડતો નથી. એમાં નૈર્ઋત્ય અને ધશાનના જન્ને વરસાદના વાયુ આવે છે, તેથી પુષ્કળ વરસાદ વરસે છે. એમાં નદીઓ ઘણી નાની છે. કુમરાના ઢાળાવોનાં ઘાટાં જંગલોમાં હાથી, ચિત્તા, જંગલી હેંસ, હરણ વગેરે પ્રાણીઓ નજરે પડે છે; તેમ છતાં જંગલો સાફ કરી તેમાં ચાના બગીચા કરવામાં આવ્યા છે. સિલોનની ચાનો વેપાર હિંદુસ્તાન અને ચીનની ચાના વેપાર કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી. દક્ષિણની બેજવાળા જમીનમાં રબરનાં ઝાડો ઘણાં ઉગે છે. ખનીજમાં રક્ષમબેંગો મુખ્ય છે, તે પેન્સિલ જનાવવાના ખાસ કામમાં આવે છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે. એમાં વસતી પ્રજા સિંહાલી અને તામિલની છે. તે ઉપરાંત મુર જાતના અરબ વેપારીઓની મુસલમાની ઝોલાદ પણ ત્યાં છે. વળી યુરોપીયનો અને યુરેઝીયનો પણ ત્યાં ઘણી સારી સંખ્યામાં છે. સિંહાલી ભેડોનો ધર્મ યોદ્ધ ધર્મ છે. આ બેટ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે, પણ તે હિંદુસ્તાનના વાઇસ-

ગેયની સત્તા નીચે નથી, તેથી દિંદી સામ્રાજ્યમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. એ 'કાઉન કાલોની' એટલે ઇંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળની સીધી દેખરેખ નીચેનું સંસ્થાન છે. અહીં અવર્નર કારભાર ચલાવે છે, અને ઇંગ્લાંડનાં સંસ્થાનોનો સેક્રેટરી તેના ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કોલોમ્બો:—પશ્ચિમ કિનારાનું આ એક મોટું શહેર અને બંદર છે, ત્યાંથી આખા બેટનો વેપાર ચાલે છે. આ બંદર આગળ યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, અને ઓસ્ટ્રેલિયાના દરિયાઈ માર્ગો એકઠા થાય છે, અને તે પૂર્વ અને પશ્ચિમને રસ્તે મળવાનું સ્થાન છે. અહીંઆં આગબોટો વાસ્તે કોલસાનો સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવે છે, તે લેવાને આગબોટો અને વહાણો થોભે છે. ટાપુની રેલવેની સડકો પણ અહીં એકત્ર થાય છે.

કુંડી:—એ અસલનું પાટનગર છે. તેમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બગીચા રાખવામાં આવ્યા છે.

ત્રિન્કોમાલી:—એનું બંદર કુદરતી, મોટું, અને ઊંડું છે, પણ દરિયાઈ માર્ગથી એ બહાર આવેલું છે. ટાપુની રેલવે સાથે આ શહેરને જોડવાને નવી રેલવે સડક તૈયાર થાય છે.

(ક) માલદીપ ટાપુઓનો સમૂહ:—વિયુવટ્ટ પર સિલોનની નેઝર્લે ૪૦૦ માઇલને અંતરે અને લક્ષદીપની દક્ષિણે સત્તર ટાપુઓના આ સમૂહને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ દીપોમાં મુસલમાન સુલતાન રાજ્ય કરે છે, અને સિલોનની સરકારને તાબે છે. એમાં નાગિએરનાં ઝુંડો ઘણાં દેખાય છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો વહાણ તથા દોરડાં બનાવવાનો છે. લક્ષદીપ ટાપુઓ માલદીપ ટાપુઓની ઉત્તરે ૨૦૦ માઇલ પર આવેલા છે, અને તેનો કારભાર હિંદી સરકાર ચલાવે છે. એમાં પણ મુસલમાનની વસ્તી છે.

(ઙ) આન્દામાન અને નિકોબારના ટાપુઓ:—બ્રહ્મદેશના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલા આરાકાનના કુંચરા દક્ષિણમાં સુમાત્રા

અને પૂર્વ દિશના ટાપુઓના સમૂહ તરફ જાય છે. તેની ઉંચા ટેકરી પર આ ટાપુઓ આવેલા છે. આન્દામાન ટાપુના બે ભાગ કરવામાં આવેલા છે; એક મોટો આન્દામાન, અને બીજો નાનો આન્દામાન. આખા ટાપુમાં પુષ્કળ ઝાડ-પાન માલમ પડે છે. એમાં નદીઓ બીલકુલ આવેલી નથી, પણ કિનારા પર ઘણાં બંદરો દેખાય છે.

નિકોબાર:—આ ટાપુઓ ૧૬ ટાપુઓના બનેલા છે, જેમાંના માત્ર ૭ માં વસ્તી માલમ પડે છે. તેઓ બધા આન્દામાન ટાપુઓનો વધારો ગણી શકાય. આન્દામાન ટાપુઓની માફક એમાં જંગલી જનાવરો દેખાતાં નથી, જે કે નદીઓ અને તેના કિનારા પર મગર દેખાય છે.

પોર્ટબ્લેર:—દક્ષિણ આન્દામાનમાં આવેલા આ બંદરમાં જન્મ-દેશનિકાલ થએલા કેદીઓનો વસવાટ કરવામાં આવેલો છે. કેદીઓ, નેમના પહેરેગીરો, અમલદારો તથા કારકુનો અને તેમનાં કુટુંબ, અને કેટલાક છુટા કેદીઓ એમાં રહે છે.

